

2-31 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

- Η αρχαία Ρίθυμνα
Της Μαρίας Ανδρεαδάκη-
Βλαζάκη
- Το νεκροταφείο
των Αρμένων
Του Γιάννη Τζεδάκι
- Η αρχαία Ελεύθερνα.
Η συνεχής κατοίκηση
της περιοχής από
την πρωτομινωική εποχή
έως τις ημέρες μας
Του Πέτρου Θέμελη
- Το Αρχαιολογικό Μουσείο.
Ευρήματα από το Ρέθυμνο
και τις γύρω ανασκαφές
Του Μαρίας Ανδρεαδάκη-
Βλαζάκη
- Ενετοκρατία και
τουρκική κατοχή.
Του Μανόλη Μπορμπουδάκη
- Η αρχιτεκτονική κληρονομιά
της Ενετοκρατίας
στα κτίσματα του Ρεθύμνου
Του Δημήτρη Καλομοιράκη
- Ο Τύπος του Ρεθύμνου
από το 1881 έως σήμερα
Του Γιάννη Ζ. Παλιομύτογλου
- Η Δημόσια Βιβλιοθήκη
του Ρεθύμνου
Του Γιάννη Ζ. Παλιομύτογλου
- Το Ινστιτούτο Μεσογειακών
Σπουδών του Ιδρύματος
Τεχνολογίας και Έρευνας
Του Θανάση Καλατζή
- Κέντρο Σύγχρονης
Εικαστικής Δημιουργίας
Της Μαρίας Μαραγκού
- Αναγεννησιακό Φεστιβάλ
Θεάτρου στο Ρέθυμνο
Του Τηλέμαχου Μουδατσάκι
- Ο μύθος του Κρητικού
λυράρη Ροδινού
Του Γιώργου Χατζηδάκη
- Ιστορικό παρελθόν και
προκλητικό μέλλον. Στην πόλη
δημιουργούνται νέες
προοπτικές ανάπτυξης
Του Δημήτρη Ζ. Αρχοντάκη

*Εξώφυλλο: Το βενετσιάνικο λιμάνι
και ο φάρος στην παλιά πόλη του Ρε-
θύμνου (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).*

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»:
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Σύμβουλος Εκδόσεως:
ΚΡΙΤΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ο γραφικός Ρεθυμνιώτικος Φάρος, στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

Το μαγευτικό Ρέθυμνο

Το Ρέθυμνο, μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες πόλεις της Μεσογείου, κτισμένη στα βόρεια παράλια της Κρήτης, με ιστορία στα Γράμματα και τις Τέχνες, διηγείται σήμερα τα απομεινάρια της μακραιώνης παρουσίας της. Το κομμάτι αυτό της γης που ξεκόβει από την ξηρά για να χωθεί 700 περίπου μέτρα μέσα στη θάλασσα, δημιουργεί ένα ξεχωριστό «πάντρεμα» της πόλης με τη θάλασσα, κάτι που δεν συμβαίνει με τις άλλες πόλεις της Κρήτης. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ό,τι γράφει ο Παντελής Πρεβελάκης στο μυθιστόρημά του «Το χρονικό μιας πολιτείας» για το Ρέθυμνο: «Η πολιτεία προχώρησε από το ακρογιάλι κατά τη στεριά με μεγάλη προφύλαξη, σα να φοβόταν το περισσό το ξάπλωμα, κι έτσι, μέσα σε δέκα ή και δώδεκα –μπορεί και περισσότερους αιώνες–, απόμνε μικρή και συμμαζεμένη σαν αγαθό θειριό πούχει τα πόδια του μέσα στο νερό και δεν του κάνει καρδιά να τα σύρει παρά πέρα...».

Το Ρέθυμνο, πόλη που καθορίζεται από την ιστορία της, με τους ψιλόλιγνους μινωικούς ναούς, το κωδωνοστάσιο και πάνω από όλα τον επιβλητικό όγκο του βενετσιάνικου φρουρίου που δεσπόζει, της Φορτέτζα, προτρέπει τους δεκάδες επισκέπτες να σταματήσουν και να τη φωτογραφίσουν, όπως έκαναν εδώ και αιώνες δεκάδες χαρτογράφοι και ζω-

γράφοι που θαμνωμένοι από την ομορφιά, κοντοστάθηκαν για να την ζωντανέψουν στο χαρτί.

Η μόνιμη εγκατάσταση ανθρώπων στο συγκεκριμένο χώρο αρχίζει κατά την τελευταία περίοδο των Μινωικών χρόνων. Τον 4ο και 3ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται η πρώτη ακμή του, ως αυτόνομη πόλη, ενώ στα τέλη των Ρωμαϊκών χρόνων θα επισκιαστεί από τις κοντινές πόλεις Λάππα και Ελεύθερνα. Ομως, στην αρχή της

Επιμέλεια αφιερώματος:
ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ

Βενετοκρατίας, το Ρέθυμνο θα ξεχωρίσει. Η μητροπολιτική Βενετία θα διαπιστώσει τη σημασία του. Το μικρό λιμάνι θα ενεργοποιηθεί και θα αποτελέσει σημαντικό σταθμό διαμετακομιστικού εμπορίου.

Στα τέλη αυτής της περιόδου θα αρχίζουν να οικοδομούνται τα μεγαλύτερα αναγεννησιακά κτίρια. Καλλιεργούνται τα Γράμματα και αναπτύσσεται ένας λαμπρός πολιτισμός. Εκεί θα ακμάσει η πρώτη Ακαδημία Καλών Τεχνών των Vini, κι εκεί θα δράσουν οι συγγραφείς Μάρκος Μουσούρος, Γεώργιος Χορτάτζης αλλά και ο ποιητής του Κρητικού Πολέμου Μαρίνος Τζάντε Μπουνιαλής, που θα αποτελέσουν τη συμβολή του Ρεθύμνου στην αναγέννηση της

κρητικής λογοτεχνίας. Θα ακολουθήσει πολύχρονη τουρκική κατοχή, ενώ η συμμετοχή των κατοίκων στην Επανάσταση του 1821 πληρώνεται με αθρόες σφαγές Χριστιανών και λεηλασίες των περιουσιών τους. Το Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, το 1866, θα ολοκληρώσει την εικόνα της καταστροφής. Ομως, μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας, αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση για την τουρκική κυριαρχία. Η πρώτη τοπική εφημερίδα που θα κυκλοφορήσει είναι ο «Νέος Ραδάμανθους», θα λειτουργήσει ο θεατρικός σύλλογος «Αι Μούσαι» και θα ιδρυθεί ο «Φιλοεκπαιδευτικός Σύλλογος». Όταν οι Μεγάλες Δυνάμεις θα αποφασίσουν να καταλάβουν την Κρήτη, στο Ρέθυμνο θα εγκατασταθούν οι Ρώσοι. Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα σημάνει την κοινή πορεία της πόλης με τον υπόλοιπο Ελληνισμό.

Η πόλη του Ρεθύμνου έχει καταφέρει σήμερα να διατηρήσει τα βασικά χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας της. Το μετόν μπορεί να έχει εκποτίσει τα παραδοσιακά υλικά, ξενοδοχεία και πολυκατοικίες ξεφουτρώνουν παντού. Ωστόσο, το φρούριο, η παλιά αναγεννησιακή πόλη και πάνω από όλα η σχέση της πόλης με τη θάλασσα, την κάνουν να ξεχωρίζει ως μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες και γραφικές πόλεις της Κρήτης.

Η αρχαία Ρίθυμνα

Ο οικισμός της υστερομινωικής περιόδου και τα ευρήματα της ρωμαιοκρατίας και των ελληνοιστικών χρόνων

Της **Μαρίας Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη**

Εφόρου Αρχαιοτήτων Χανίων

Η ΥΠΑΡΞΗ αρχαίας αυτόνομης πόλης στην Κρήτη με την ονομασία Ρίθυμνα βεβαιώνεται από τις γραπτές πηγές, όπως τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων, τις επιγραφές και τα νομίσματα. Τα ασημένια και χάλκινα νομίσματα της Ρίθυμνας δηλώνουν ακμή της πόλης στην ελληνοιστική περίοδο. Στον εμπροσθότυπο φέρουν κεφαλή Απόλλωνα ή Αθηνάς και στον οπισθότυπο θαλασσινά σύμβολα (τρίαινα, δύο δελφίνια). Στην ίδια περίοδο χρονολογείται επιγραφή που αναφέρεται στον Αγέτιμο από το Ρέθυμνο, τον οποίο τιμά η πόλη των Αρκεσινέων στην Αμοργό. Σε άλλη επιγραφή του 3ου αι. π.Χ. τιμάται ως πρόξενος στην πόλη Ολούντα ο Κλεωναίος, άλλος Ρεθύμνιος. Σε επιγραφή της Δήλου του 235-234 π.Χ. με κατάλογο αφιερωμάτων στο ναό του Απόλλωνα αναφέρεται ο Ριθύμνιος Νικάνδρος ενώ το 223 π.Χ. απαριθμούνται Ριθύμνιοι που γίνονται πολίτες της Μιλήτου. Τον 2ο αι. π.Χ. σε δελφική επιγραφή με κατάλογο θεωροδόκων της Κρήτης αναφέρεται ο Επίθετος στη Ρίθυμνα, την οποία τίμησαν με την επίσκεψή τους οι θεωροί των Δελφών.

Τον ίδιο αιώνα, οι Κρότων και Τεύφρις, Ριθύμνιοι, έγραψαν τα ονόματά τους σε ναό της Πολυρρήνιας ενώ σε επιγραφή της Σάμου των χρόνων των Πτολεμαίων μνημονεύεται ο μισθοφόρος Σωτάδας από τη Ρίθυμνα. Πριν τους αυτοκρατορικούς χρόνους η Σώτεια από τη Ρίθυμνα αναφέρεται σε επιτύμβια στήλη της Αθήνας. Ο Πλίνιος, τον 1ο αι. π.Χ. («Φυσική Ιστορία»), τοποθετεί τη Ρίθυμνα μεταξύ Αμφιμάλης και Πανόρμου και ο γεωγράφος Πτολεμαίος, τον 2ο αι. μ.Χ. («Γεωγραφική Υφήγησις»), μεταξύ του Παντομάτριου και του Αμφιμαλή Κόλπου. Στον 3ο αι. μ.Χ. χαρακτηρίζεται ως κώμη από τον Κλαύδιο Αιλιανό («De Natura Animalium») με ναό της Ροκκαίας Αρτέμιδας. Γίνεται, μάλιστα, λόγος για τη θεραπεία ψαράδων που δαγκώθηκαν από λυσσασμένο σκυλί με ένα αντιλυσσικό παρασκεύασμα που είχε ως βάση τα σπλάχνα ιππόκαμμου. Τέλος, τον 5ο αι. μ.Χ. την πόλη Ρίθυμνα αναφέρει και ο Στέφανος Βυζάντιος.

Συνεχής κατοίκηση

Η μεγάλη ομοιότητα που παρουσιάζουν τα ελληνοιστικά νομίσματα της Ρίθυμνας με αυτά της κρητικής πόλης Αρσινόη οδηγεί στην υπόθεση ότι η Ρίθυμνα ίσως ονομαζόταν και Αρσινόη στα χρόνια των Πτολεμαίων ή ότι οι δύο πόλεις ήταν γειτονικές.

Είναι φυσικό στην προσπάθεια εντοπισμού της θέσης της αρχαίας Ρί-

Η πόλη του Ρεθύμνου, πάνω από τα τείχη. Σύμφωνα με γραπτές πηγές, στην περιοχή του σημερινού Ρεθύμνου υπήρχε και η αρχαία Ρίθυμνα, έτσι που να διατηρείται μέχρι σήμερα το ίδιο, σχεδόν, όνομα. Η αδιάκοπη κατοίκηση της περιοχής ίσως μαρτυρεί και το αμετάθετο της πόλης (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

θυμνας η προσοχή να συγκεντρώνεται στον χώρο του σημερινού Ρεθύμνου που έχει κρατήσει μέχρι σήμερα ζωντανό το όνομά της. Η αδιάκοπη κατοίκηση του ίσως μαρτυρεί το αμετάθετο της πόλης. Είναι χαρακτηριστικές οι φράσεις του Κ. Καλοκύρη στο βιβλίο του «Η Αρχαία Ρίθυμνα»: «Και έχουμε την γνώμη ότι δεν είναι ριψοκίνδυνον να σημειωθεί ενταύθα ότι η Αθηνά και ο Απόλλων, ους έχουν επ' αυτών ή συμβολίζουν τα νομίσματα της Ρεθύμνης, αποτελούν το «πιστεύω» όλης της ζωής της πόλεως από των χρόνων εκείνων μέχρι των καθ' ημάς! Ο Απόλλων και η Αθηνά, ήτοι αι Μούσαι και τα Γράμματα».

Στηριζόμενος στο κείμενο του Αιλιανού όπου αναφέρεται ναός ή ιερό αφιερωμένο στη Ροκκαία Αρτέμιδα

στο λόφο πάνω από την πόλη, εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο παραθαλάσσιος λόφος της Φορτέτζας στη βόρεια άκρη της σημερινής πόλης, ταιριάζει θαυμάσια με την παραπάνω περιγραφή. Όμως, οι μέχρι σήμερα έρευνες σ' όλη την έκταση του λόφου, μέσα στα ερείπια του βενετσιάνικου κάστρου, δεν έχουν αποδώσει στοιχεία ικανά να στηρίξουν την υπόθεση αυτή. Τα ελάχιστα νεολιθικά και μινωικά όστρακα και οι λίγες ταφές και η κεραμική των ελληνοιστικών χρόνων είναι πενιχρές μαρτυρίες για μία τεκμηρίωση τέτοιου είδους.

Υπόγειο μνημείο

Κάτω από τη Φορτέτζα, στα νοτιοανατολικά, στο χώρο του Τελωνείου

αποκαλύφθηκε το 1931 ψηφιδωτό δάπεδο της περιόδου της ρωμαιοκρατίας και στη σημερινή πλατεία Κιουλούμπαση ήρθε στο φως το 1953 τμήμα κρηπίδας και κίονα της ίδιας περιόδου.

Ιδιαίτερη σημασία έχει πρόσφατο εύρημα που ανασκάπτεται στα νότια του Δημοτικού Κήπου. Πρόκειται για εντυπωσιακό υπόγειο μνημείο με κλιμακωτή πρόσβαση και επιγραφές στα πλάγια τοιχώματα.

Τα παραπάνω ευρήματα συνηγορούν στην ύπαρξη εγκατάστασης των ελληνοιστικών χρόνων και της περιόδου της ρωμαιοκρατίας στη θέση του σημερινού Ρεθύμνου χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρόκειται για ένα οικισμό ευρείας εκτάσεως.

Σίγουρα όμως στην περιοχή του σημερινού Ρεθύμνου άκμασε οικισμός της υστερομινωικής II - III περιόδου, όπως καταμαρτυρούν οι τάφοι που εντοπίστηκαν στις θέσεις Μασταμπάς, Βομβόπληκτοι και κοντά στη Μητρόπολη.

Πρόκειται για υπόγειους, θαλαμωτούς τάφους, λαξευμένους στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα που αφθονεί στο Ρέθυμνο. Ανήκουν στον ίδιο τύπο με τους σύγχρονους τους τάφους που έχουν ανασκαφεί στους Αρμένους, στον Αδελιανό Κάμπο και γενικά σε όλο το νομό και σ' όλη την Κρήτη. Ο πρώτος τάφος εντοπίστηκε το 1947 στο Μασταμπά από τον επιμελητή του μουσείου Ρεθύμνου Δημ. Δαφέρμο και περιείχε πήλινα αγγεία, στα οποία συγκαταλέγονται ένας αμφοροειδής κρατήρας, τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, μία κύλικα και ένα πινάκιο με φοινικόδενδρα. Χρονολογούνται στην υστερομινωική III Β περίοδο (1300 - 1200 π.Χ.). Από τα παραπάνω αγγεία, δύο είναι προϊόντα του χανιώτικου εργαστηρίου της Κυδωνίας, το ένα είναι εισαγωγή από τις Μυκήνες και ένα ακόμη μιμείται ή είναι κυπριακό προϊόν.

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης οδού στην περιοχή των Βομβόπληκτων, το 1961-2, αποκαλύφθηκαν και άλλοι τάφοι, από τους οποίους περισυλλέχθηκε αρκετή κεραμική, αντίμεσα στην οποία ξεχωρίζει σπάνιου τύπου πήλινο σφαιρικό φλασκι της υστερομινωικής II περιόδου (1.400 π.Χ.).

Σχετικά με τις αρχαιότητες σε άμεση γειτονία με την πόλη του Ρεθύμνου ήδη από τον 16ο αιώνα ο γιατρός Honorio Belli δίδει την πληροφορία για την ύπαρξη ορατών αρχαίων ερειπίων σε λόφο κοντά στο μικρή έκταση τότε Ρέθυμνο. Τέλος, πρέπει ν' αναφερθεί και ο εκτεταμένος οικισμός των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων που πρόσφατα εντοπίστηκε από την αρχαιολόγο της ΚΕ' Εφορείας Νότια Καραμαλική στην κοντινή περιοχή της Αγίας Ειρήνης του Δήμου Ρεθύμνου.

Το Νεκροταφείο των Αρμένων από ψηλά.

Το Νεκροταφείο των Αρμένων

Εξαιρετικής ποιότητας ευρήματα από τους τριακόσιους υπόγειους θαλαμοειδείς τάφους και τον κοντινό οικισμό

Του **Γιάννη Τζεδάκι**

Διευθυντή Προϊστοριών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ

Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ανασκαφής ενός νεκροταφείου στο σύνολό του, δίχως τις πιέσεις που αντιμετωπίζουν οι ανασκαφείς στα σημερινά οικιστικά κέντρα, ακόμα και αν δεν είχε εντοπισθεί ο μινωικός οικισμός, είναι μια πρώτης κατηγορίας επιτυχία, αφού έτσι έχουμε την άνεση της συλλογής όλων εκείνων των στοιχείων που αναγκαστικά χάνονται σε μια σωστική έρευνα ενός ή μερικών τάφων ενός νεκροταφείου. Η παρουσία των ευρημάτων είναι ένα σημαντικό κέρδος, ιδίως αν ο τάφος είναι ασύλητος, η μελέτη όμως του συνόλου των πληροφοριών που ο ανασκαφέας συλλέγει έχοντας μπροστά του το νεκροταφείο μαζί με τα ευρήματα είναι ο τέλειος συνδυασμός για την ερμηνεία ή καλύτερα για την προσπάθεια ερμηνείας μιας ολόκληρης σειράς στοιχείων που αφορούν στην οργάνωση του νεκροταφείου στις συστάδες των τάφων στις διάφορες

θρησκευτικές τελετουργίες, στη συμπεριφορά στους νεκρούς προγόνους κ.λπ.

Το υστερομινωικό νεκροταφείο των Αρμένων βρίσκεται στη θέση Πρινοκέφαλο, ανάμεσα στα χωριά Αρμένιοι και Σωματάς, και σε απόσταση 9 χλμ. νότια της πόλης του Ρεθύμνου, στον οδικό άξονα που οδηγεί στην Αγία Γαλήνη.

Εντοπίστηκε στα 1967/68 από μικρούς μαθητές του δημοτικού σχολείου που βρήκαν στην επιφάνεια μερικά πήλινα αγγεία, τα έδωσαν στο δάσκαλό τους και εκείνος στο Μουσείο Ρεθύμνου. Τα αγγεία μαζί με ανθρώπινα κόκαλα (όπως αποδείχτηκε στην αυτοψία που ακολούθησε) έφεραν στο φως ασβοί (άρκαλοι τους λένε οι ντόπιοι) στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν περισσότερο ωφέλιμο χώρο στις υπόγειες διαδρομές τους.

Θαλαμοειδείς τάφοι

Το νεκροταφείο με 300, ίσως και περισσότερους, υπόγειους θαλαμοειδείς τάφους, από τους οποίους έ-

χουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί 225, αναπτύσσεται σε ένα χαμηλό λόφο εκτάσεως 50 στρεμμάτων γεμάτο από αγριοβελανιδιές. Η πρώτη δοκιμαστική έρευνα έγινε στα 1969 και ακολούθησαν δώδεκα συστηματικές ανασκαφικές περιόδους. Η κάθοδος γίνεται με σκάλα σκαμμένη στο Βράχο ή με ανώμαλο κεκλιμένο επίπεδο στο δρόμο του τάφου που οδηγεί στην είσοδο και στο θάλαμο που είναι ελλειπσοειδής ή τετράπλευρος.

Σε δύο περιπτώσεις υπάρχει πεσστός λαξευμένο στο βράχο και θρανίο. Το άνοιγμα της εισόδου κλείνεται με μια πλάκα ή με ξερολιθιά.

Στον αρχικό σχεδιασμό οι τάφοι των προυχόντων είχαν τοποθετηθεί στο υψηλότερο πλάτωμα, έτσι ώστε να είναι «περίβλεπτοι» και να επιβάλλονται στις άλλες συστάδες, δεδομένης και της παρουσίας επιτυμβίων στηλών. Αυτές, ίσως, οδήγησαν και στη σύλησή τους σε χρόνο που θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στα τέλη της χρήσης του. Στη πορεία της χρήσης του νεκροταφείου ο σχεδιασμός αυτός «ξεχάστηκε» κι έτσι μι-

κροί τάφοι ξεφυτρώνουν μέσα στις συστάδες των μεγάλων. Η μελέτη άλλωστε της κεραμεικής συμφωνεί με τις παρατηρήσεις αυτές.

Οι πρώτοι όμως οικιστές επενέβησαν πριν από την έναρξη λειτουργίας του χώρου αυτού στην ισοπέδωση τμημάτων βραχώδους επιφάνειας, ένα τεχνικό έργο ιδιαίτερα τολμηρό, αναγκαίο όμως για τη σωστή ταφοδρομία, που μαζί με τη δημιουργία δρόμων με διακλαδώσεις μέσα στο χώρο του νεκροταφείου, φανερώνουν την υψηλή στάθμη σχεδιασμού των οικιστών εκείνων.

Ο οικισμός

Είναι γνωστό σ' όλους τους μελετητές της αιγαιακής αρχαιολογίας ότι οι τάφοι αυτοί είναι οικογενειακοί.

Οι τρόποι ταφής είναι επίσης γνωστοί: α) Μέσα σε λάρνακες, β) εκτάδην, γ) σπάνια σε κόγχες (κυρίως παιδικές ταφές). Στο νεκροταφείο των Αρμένων υπάρχουν επίσης ανακομιδές (μέχρι και 17) με τοποθέτηση των οστών και των λοιπών κτερισμάτων σε μια πλευρά του τάφου

Πήλινη λάρνακα. Διακρίνεται η θεά με υψωμένα τα χέρια.

(ενδιαφέρον το στοιχείο αυτό δείχνει σεβασμό στη μνήμη των νεκρών προγόνων).

Ενα σημαντικό εύρημα που οδηγεί αναμφισβήτητα σε σκέψεις για σειρά θρησκευτικών τελετουργικών στην κηδεία ή και στην ανακομιδή είναι λάκκοι σε ορισμένα σημεία του νεκροταφείου που βρέθηκαν γεμάτοι με άβαφα κύπελλα και κύλικες. Τι ακριβώς γίνονταν και πότε είναι άγνωστα. Εικασίες μόνο μπορούμε να κάνουμε και αυτές με τρόπο αναγκαστικό από παράλληλες τελετές σε υστερότερες περιόδους.

Η επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό του οικισμού δεν έδειξε ανθρώπινη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή του νεκροταφείου, παρά μόνο κάποια ίχνη της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και της πρώιμης βυζαντινής.

Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ΥΜΙΙΙ εγκατάσταση στην οποία ανήκει το νεκροταφείο ιδρύθηκε γύρω στα 1370 και εγκαταλείφθηκε γύρω στα 1200/1180 π.Χ.

Ο οικισμός εντοπίστηκε τελικά σε μικρή απόσταση ΒΑ του νεκροταφείου. Η δοκιμαστική έρευνα του 1996 έδειξε την παρουσία ισχυρών τοίχων

θεμελίωσης που ανήκουν σε μεγάλα κτίρια και η θέση έχει οπτική επαφή με το νεκροταφείο.

Η δημιουργία, λοιπόν, ενός ισχυρού οικιστικού συνόλου στα μετανακτορικά χρόνια στο γεωγραφικό αυτό σημείο δεν πρέπει, κατά κανένα τρόπο, να είναι τυχαία.

Ενας λόγος θα μπορούσε να ήταν ο έλεγχος των περασμάτων από το Βορρά στο Νότο. Είναι γνωστό ότι ακόμη και σήμερα, η επικοινωνία ανάμεσα στη βόρεια και νότια ακτή του νομού Ρεθύμνης, γίνεται από δύο δρόμους: τον αμαριώτικο και τον αϊβασιλιώτικο. Είναι όμως λίγο περίεργο που οι Μινωίτες δεν το σκέφτηκαν σε πρωιμότερες περιόδους ακμής της κεντρικής εξουσίας, όπως το εντοπίζουμε σε άλλες περιοχές του νησιού.

Ενας άλλος λόγος είναι η παρουσία στην περιοχή πρώτων υλών πολύτιμων για τους Μινωίτες ιδιαίτερα την εποχή που μας ενδιαφέρει. Σε απόσταση μικρότερη των 4 χιλ., υπάρχει ένα εγκαταλελειμμένο ορυχείο χαλκού.

Η πρώτη μικρή έρευνα δεν ήταν δυνατόν να εντοπίσει ούτε καν τη χρονολογική διάρκεια χρήσης του ο-

Συνέχεια στην 6η σελίδα

Ψευδόστομος αμφορέας από χανιώτικο εργαστήριο κεραμικών.

«Θυμιατήρι» από το Νεκροταφείο των Αρμένων. Υπολογίζεται ότι προέρχεται από χανιώτικο εργαστήριο κεραμικών.

Πήλινη λάρνακα από το Νεκροταφείο των Αρμένων. Διακρίνεται σκηνή ιερού κυνηγιού.

Συνέχεια από την 5η σελίδα

ρυχείου. Είναι γνωστό, ότι τα ορυχεία χαλκού είναι διαχρονικά.

Βιομηχανική πόλη

Ισως, μάλιστα, να έχουμε και ένα συνδυασμό των παραπάνω δύο λόγων, αν και ο έλεγχος του ορυχείου χαλκού, δεδομένης και της γενικής πολιτικοοικονομικής κατάστασης την εποχή εκείνη είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός που καθιστά τη μετανακτορική αυτή εγκατάσταση εξαιρετικά ισχυρή, αφού με περιορισμένη στην ΥΕΙΙΙΑ την κυπριακή παραγωγή και στη συνέχεια με κλείσιμο των ορυχείων για αιγιακή χρήση, σημαίνει ότι οι κάτοικοι της Κρήτης θα έπρεπε να στραφούν, κατά κύριο λόγο, στην ντόπια αγορά.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η οργάνωση μιας βιομηχανικής πόλης, ενός Λαυρίου της εποχής, είναι μια κίνηση απόλυτα φυσιολογική και αναμενόμενη. Για να μη μένουμε όμως στη σφαίρα της θεωρίας, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι τα χάλκινα κτερίσματα των τάφων είναι και πολυάριθμα και εξαιρετικής ποιότητας: μαχαίρια, σπαθιά, πριόνια, αιχμές δοράτων, αγγεία, κοσμήματα, δαχτυλίδια.

Στα ευρήματα, που αρκετά είναι εκτεθειμένα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ρεθύμνου, εκτός από τις επιτύμβιες στήλες και τα χάλκινα, περιλαμβάνεται και ένα σπάνιο σύνολο από πήλινες λάρνακες (βρέθηκαν είκοσι πέντε ακέραιες ή σε κομμάτια).

Δυο απ' αυτές είναι πολύχρωμες (υπάρχει και μια τρίτη από τα Δράμια στο Μουσείο Χανίων) και σε μερικές οι παραστάσεις ξεφεύγουν από τα συνηθισμένα μοτίβα φυτικά ή θαλάσσια και παρουσιάζουν σκηνές θρησκευτικές, πομπές για τελετουργίες, ιερό κυνήγι. Αυτές οι παραστάσεις στις οποίες ο άνθρωπος έχει ενεργό ρόλο, είναι σπάνιες, ιδιαίτερα τη χρονική αυτή περίοδο.

Εργαστήρια

Η μελέτη των παραστάσεων στις λάρνακες μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι έχουμε αναπαραγωγή των ίδιων κοσμηματικών θεμάτων με αυτά των αγγείων, σε ένα όμως χώρο «αναπεπταμένο» και επίπεδο (εκτός από το κάλυμμα), όπου οι μεγάλες επιφάνειες επιτρέπουν την απεικόνιση με μεγαλύτερη ευκολία και με ιδιαίτερη άνεση, παρατηρείται όμως ο τρόμος του κενού (horror vacui) που στα αγγεία δεν είναι πάντα υπαρκτός, αφού ο χώρος είναι μικρότερος.

Η εύρεση πριν από χρόνια, σε πολύ μικρή απόσταση από το νεκροταφείο ιχνών κλιβάνων με πολλά θραύσματα λαρνάκων στον περίγυρο, δηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίων σε άμεση σχέση με τα νεκροταφεία. Τώρα αν οι τεχνίτες ήταν ντόπιοι ή μετακινούντο από εγκατάσταση σε εγκατάσταση, είναι προς έρευνα, πιστεύω όμως σ' αυτή την ερμηνεία. Οι Κρητικοί πιθαράδες που ταξιδεύουν για το σκοπό αυτό σ' ολόκληρο σχεδόν το νησί είναι μια διαχρονική επιβεβαίωση.

Η κεραμική αποτελεί την πολυπλη-

Πήλινη λάρνακα με διακόσμηση από ρόδακες.

θέστερη ομάδα των ευρημάτων. Η εντατική μελέτη μας έδωσε τη δυνατότητα να εντοπίσουμε την προέλευση των αγγείων.

Πρόκειται για ντόπια, χανιώτικα, κνωσιακά, μυκηναϊκά από την κυρίως Ελλάδα ή ντόπιες μιμήσεις τους, που μας δίνουν μια εξαιρετικά σαφή εικόνα της διακίνησης προϊόντων και ανθρώπων την περίοδο αυτή στην Κρήτη, όπου η Κεντρική Κνωσιακή Εξουσία έχει αντικατασταθεί από ανεξάρτητα τοπικά κέντρα που συνεχίζουν, στο μέτρο του δυνατού, τις

εμπορικές ανταλλαγές και εξαγωγές. Ο ψευδόστομος αμφορέας με το όνομα Wi - Na - Jo αποτελεί μια μοναδική εξαίρεση, αφού η γραμμική γράφη Β κοσμεί αγγεία που βρίσκονται σε οικισμούς. «Αδελφά» αγγεία με το ίδιο όνομα και πιθανότατα από το ίδιο κεραμικό εργαστήριο (Ρέθυμνο ή Αρμένιοι) βρέθηκαν στην Κνωσό και στα Δεντρά της Αργολίδας.

Πρωτότυπη τεχνολογία

Τα αποτυπώματα των χάλκινων εργαλείων στο θάλαμο των τάφων μας

δίνουν μια θαυμάσια ευκαιρία για μελέτη και κατασκευή καινούργιων, πάνω στα πρωτότυπα αχνάρια, ώστε να δημιουργηθεί μια ολόκληρη σειρά εργαλείων για ένα μελλοντικό εκπαιδευτικό Μουσείο Τεχνολογίας των Μινωιτών και των Μυκηναίων. Τα μεγάλα τεχνικά έργα της 3ης και 2ης χιλιετίας π.Χ. δεν αποτελούν προϊόν εξαιρετικής ευφυΐας μόνο, αλλά και ακολουθούνται από σειρά έργων τεχνικής υποδομής και εργαλείων. Τα περισσότερα δυστυχώς δεν σώθηκαν και έτσι αξίζει να προχωρήσουμε στην αναπαραγωγή τους, με όσα επιστημονικά στοιχεία διαθέτουμε.

Η μελέτη του οστεολογικού υλικού έχει προχωρήσει αρκετά και τα μέχρι σήμερα στοιχεία (500 σκελετοί) είναι εξαιρετικά σημαντικά για τη μινωική κοινωνία γενικότερα και για την τοπική ειδικότερα.

Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, αφορούν ασθένειες, και λόγους θανάτου, διατροφή (που μας βοηθάει να αναπλάσουμε τη χλωρίδα και την πανίδα), ύψος κ.λπ.

Από τα υπόλοιπα κτερίσματα ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν ένα ψάθινο καλάθι με χάλκινα δεσίματα (σώθηκε τμήμα του) και κράνος από δόντια αγριόχοιρου ένα καθαρά μυκηναϊκό, εισαγμένο πολύτιμο εύρημα.

Η ανασκαφή του οικισμού και η ολοκλήρωση της έρευνας στο νεκροταφείο θα μας δώσουν, ελπίζουμε, ένα μοναδικό σύνολο που η επιστημονική παρουσίασή του και η αξιοποίησή του από πλευράς επισκεψιμότητας αποτελεί πρώτιστο καθήκον και υποχρέωση.

Χάλκινο αγγείο από σπονδές.

Η αρχαία Ελεούθερνα

Η συνεχής κατοίκηση της περιοχής από τα πρωτομινωικά χρόνια έως τις ημέρες μας

Του Πέτρου Θέμελη

Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η ΑΡΧΑΙΑ κρητική πόλη Ελεούθερνα απλώνεται σ' ένα μακρόστενο λόφο, ύψ. 390 μ. με επίπεδη την άνω επιφάνειά του και απότομες σχετικά πλαγιές, ο οποίος εντάσσεται στους ΒΔ πρόποδες του όρους Ιδη. Περιβάλλεται από δύο ρεύματα, που αποτελούν και τα φυσικά όρια τόσο του λόφου όσο και της αρχαίας πόλεως, τη Χαλοπότα στα δυτικά και την Κυριακή στα ανατολικά. Πάνω στον νότιο αυχένα του λόφου βρίσκεται το σημερινό χωριό Αρχαία Ελεούθερνα (πρώην Πρινές) της επαρχίας Μυλοποτάμου Ν. Ρεθύμνου, του οποίου τα διοικητικά όρια καταλαμβάνουν ολόκληρη την έκταση της αρχαίας πόλεως με φυσικά όρια τα δύο παραπάνω ρεύματα.

Η κατοίκηση, η ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στη θέση συνεχίστηκε χωρίς διακοπή από τα Πρωτομινωικά χρόνια ως τα Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα, όπως μαρτυρούν τα μνημεία, που διατηρήθηκαν ορατά ανά τους αιώνες, και όπως βεβαιώνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα που ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου της Κρήτης από το 1985 έως σήμερα υπό τη διεύθυνση των καθηγητών Κλασικής Αρχαιολογίας Π. Θέμελη, Α. Καλπαξή και Ν. Σταμπολίδη. Η σύγχρονη Κοινότητα Αρχαία Ελεούθερνα (πρώην Πρινές) αποτελεί το ζωντανό μάρτυρα της συνέχισης της ζωής στον ίδιο χώρο ως τις μέρες μας.

Στη συνεχή κατοίκηση του χώρου σημαντικό ρόλο έπαιξε η φυσική οχύρωση της θέσης, η παρουσία πλούσιας γης για καλλιέργεια και βοσκή και η ύπαρξη πηγών νερού στην ανατολική πλαγιά του λόφου, μιας δίπλα στο βυζαντινό ναό της Αγίας Σωτήρας και μιας δεύτερης κοντά στο ρεύμα της Κυριακής στη θέση Κατσιβελος.

Προϊστορική περίοδος

Θραύσματα αγγείων και πήλινων σκευών, λίθινα εργαλεία από πέτρα και οψειανό και ειδώλια ζώων της εποχής του χαλκού (πρωτομινωική – υστερομινωική περίοδος) ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές του Α. Καλπαξή πάνω στο επίπεδο πλατό της ακρόπολης του λόφου στη θέση Πυργί καθώς και στις θέσεις της ανατολικής πλαγιάς και Κατσιβελος. Το όνομα της πόλεως κατά την εποχή του χαλκού, δηλαδή τη Μινωική, πριν από την άφιξη των δωρικών φύλων, ήταν, όπως φαίνεται, Σάτρα ή (Σ)άτυρος (Στέφανος Βυζάντιος, λ.). Είχε πρόσβαση προς τη θάλασσα και επίνειο στη βόρεια ακτή του νησιού, πιθανώς στον Εσταυρωμένον, όπου

Αποψη του οικισμού της Ελεούθερνας.

έχει εντοπισθεί και εν μέρει ερευνηθεί ακμαίος μινωικός οικισμός.

Γεωμετρικά – Αρχαϊκά χρόνια

Με την άφιξη των δωρικών φύλων και την ανάμιξή τους με τον γηγενή πληθυσμό μια νέα περίοδος ακμής ανατέλλει για την πόλη, που φέρει τώρα το όνομα Ελεούθερνα. Τα ευρήματά του 8ου/7ου και 6ου π.Χ. είναι πλούσια και απαντούν σ' όλη σχεδόν την έκταση της πόλεως. Ενας αποθέτης με πολυάριθμα ειδώλια ανθρώπων και ζώων, κυρίως ταύρων που ανήκει σε ιερό αποκαλύφθηκε στο πλατό της Ακρόπολης κοντά στην εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, ένα δεύτερο ιερό της ίδιας εποχής με παρόμοια αναθήματα (ειδώλια ζώων και ανθρώπων) εντοπίστηκε στην ανατολική πλαγιά δυτικά της θέσης Κατσιβελος. Ενα νεκροταφείο του 8ου – 7ου – 6ου π.Χ. με κάσες νεκρών και ενταφιασμούς νηπίων σε αγγεία ήρθε στο φως στην θέση Ορθή Πέτρα στη δυτική πλαγιά του λόφου κοντά στο ρεύμα της Χαλοπότας χάρη στην ανασκαφή του συναδέλφου καθηγητή Ν. Σταμπολίδη. Οι ταφές ήταν πλούσιες σε κτερίσματα περιείχαν δεκάδες αγγεία, χρυσά κοσμήματα, χάλκινα σκεύη, χάνδρες περιδεραιών. Στην ίδια θέση αποκα-

λύφθηκαν ταφικά κτίσματα και θραύσματα γλυπτών, μεταξύ των οποίων το κάτω μέρος κορμού κόρης και ανάγλυφο πολεμιστού του 8ου/7ου π.Χ. αι.

Από την ίδια θέση προέρχεται και το άνω μέρος ανδρικού αγάλματος από πωρόλιθο δαιδαλικής τεχνοτροπίας (7ου π.Χ. αι.) που εκτίθεται στο Μουσείο Ηρακλείου.

Η Ελεούθερνα θεωρείται γενέτειρα του Αμήτορος (Αθήναιος XIV, 638B. Ησύχιος, λ. **Αματορίδες**) και του Λίνου, γιου του Απόλλωνος (Στ. Βυζ., λ. **Απολλωνία**), φημισμένων αοιδών και κιθαριστών της αρχαϊκής περιόδου. Στην αρχαϊκή πιθανώς περίοδο χρονολογούνται και οι κολοσσιαίες λαξευμένες στο βράχο της ακρόπολης **δεξαμενές**, που τροφοδοτούσαν την πόλη με νερό σε περίπτωση ανάγκης ή κινδύνου.

Κλασικά – Ελληνιστικά Χρόνια

Τον 5ο και το 4ο π.Χ. αιώνη η Ελεούθερνα βρίσκεται σε παρακμή, παραμένει στο περιθώριο των πολιτικών γεγονότων και της πολιτιστικής δραστηριότητας. Το ίδιο έχει παρατηρηθεί για όλη σχεδόν την Κρήτη. Αντίθετα κατά τη διάρκεια του 3ου και του 2ου π.Χ. αι. στην ελληνιστική δηλαδή περίοδο έχει επαφές με την κε-

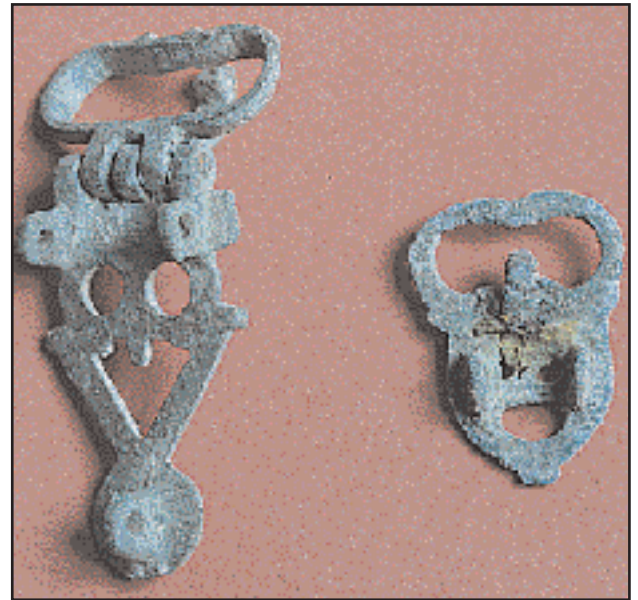
ντρική Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, τη Μ. Ασία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο και συμμετέχει στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής όπως μας πληροφορούν τα επιγραφικά κείμενα και οι φιλολογικές μαρτυρίες (IG IX²). Ο Ελευθερναίος γλύπτης Τιμόχαρις φιλοτεχνεί έργα για τη Λίνδο και τη Σιδώνα (Lowy, *Inschriften griechischer Bildhauer*, 166–173. Lippold, R.E. λ. Timocharis).

Τα σωζόμενα από την ελληνιστική περίοδο μνημεία είναι πολλά και σημαντικά. Κατ' αρχήν η οχύρωση της πόλεως, τμήματα της οποία σώζονται δίπλα στο ρεύμα της Χαλοπότας, παρά τη θέση Ορθή Πέτρα, γύρω στην ακρόπολη και κάτω στο ρεύμα της Κυριακής πρέπει να κατασκευάστηκαν στον 2ο π.Χ. αι. Το 68/7ο π.Χ. η πόλη καταλαμβάνεται από τον Ρωμαίο στρατηγό Κόιντο Μέτελλο, κατακτητή και ολόκληρης της Κρήτης. Το τείχος δεν στάθηκε ικανό να εμποδίσει την κατάληψη της πόλεως. Σύμφωνα με μια παράδοση (Dio Cassius 36, 18.2) οι Ρωμαίοι πότισαν με ξίδι το πλινθόκτιστο άνω μέρος των τειχών με αποτέλεσμα να διαλυθούν οι πλίθρες και να καταρρεύσει, καθιστώντας εύκολη την εισβολή και την κατάκτηση. Αναλήμματα της ελληνιστικής περιόδου που συγκρατούν τα χώματα των επάλλη-

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Η ιδρυτική επιγραφή του Νάρθηκα της Βασιλικής.

Χάλκινες πόρτες της Παλαιοχριστιανικής Περιόδου.

Ερμαϊκή στήλη αμφιπρόκοπη, η οποία εικονίζει τον Διόνυσο.

Αγγεία της Παλαιοχριστιανικής Περιόδου.

Συνέχεια από την 7η σελίδα

λων ανδρών στις πλαγιές του λόφου και δημιουργούν οριζόντιες επιφάνειες δόμησης, διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση στη θέση Κατσιβελος και αλλού. Μια άριστα διατηρημένη και μοναδική στο είδος της γέφυρα με οξυκόρυφη καμάρα της ίδιας περιόδου βρίσκεται στα βόρεια της πόλεως, στη συμβολή των ρευμάτων Χαλοπότας και Κυριακής.

Ρωμαϊκή κατάκτηση

Κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης η πόλη εξακολουθεί να εμφανίζεται ακμαία και ανθηρή. Οι αυτοκράτορες Τιβέριος, Σεπτίμιος, Σεβήρος και Καρακάλλας τιμώνται από τους Ελευθερναίους.

Παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα που οφείλεται πιθανώς σε αύξηση του αριθμού των κατοίκων. Τα τείχη και τα αναλήμματα επισκευάζονται.

Η ανατολική πλαγιά του λόφου, όπου τα ανδρά είναι ευρύτερα, οι κλίσεις ομαλότερες και οι πηγές νερού κοντά, επιλέγεται ως προσφορότερος χώρος κατοίκησης.

Στη θέση Κατσιβελος ανασκάπτε-

ται από το Πανεπιστήμιο Κρήτης μια ευμεγέθους κατοικία. Μέχρι στιγμής έχει αποκαλυφθεί πλήρως το προστώο της εξωτερικής βόρειας θύρας, το Ιμριλίτιο (= εσωτερική αυλή - φωταγωγός) με δαπεδόστρωση από πλάκες λευκού μαρμάρου και επιμελημένο αποχευτικό σύστημα, το Atrium, που περιβάλλει με τις τέσσερις στοές του το Ιμριλίτιο και φωτίζεται από αυτό, καθώς επίσης και μια σειρά τριών αισθουσών σε επαφή με τη δυτική πλευρά του Atrium.

Σε ορισμένα σημεία οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 2 μ., περίπου, έχουν μεγάλο πάχος και πολύ στέρεη και φροντισμένη δόμηση. Οι εσωτερικές τους επιφάνειες ήταν επιχρισμένες με πολύχρωμα και πλούσια διακοσμημένα ασβεστοκονιάματα. Η παρουσία δεύτερου ορόφου για τις δύο τουλάχιστον αίθουσες θεωρείται πολύ πιθανή.

Εγινε σαφές ότι αυτή η μνημειακή διαστάσεων κατοικία μιας οικονομικά ανθηρής οικογένειας της Ελευθέρας των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων έχει δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη και πρωιμότερη καλύπτει τουλάχιστον τον 2ο και 3ο μ.Χ. αιώνα, ενώ η δεύτερη τον

4ο μ.Χ. αιώνα. Εγινε επίσης, σαφές, ότι η δεύτερη και κάπως ευτελέστερη οικοδομική φάση και ο βίος γενικώς της οικίας διακόπτεται βίαια από ισχυρό σεισμό, που πρέπει να έλαβε χώρα ανάμεσα στο 360 και το 370 μ.Χ. (χρόνια διαδόχων του Μεγάλου Κωνσταντίνου).

Ενα βαλανείο (λουτρό) του 2ου/4ου μ.Χ. αι. ήλθε στο φως με τις πρόσφατες ανασκαφές του συναδέλφου καθηγητή Α. Καλπαξή στο πλατό της ακρόπολης στη θέση Πυργί. Κτίσματα και τάφοι της ρωμαϊκής περιόδου έχουν ανασκαφεί και στη δυτική πλαγιά.

Η Ελευθέρα γίνεται έδρα επισκόπου τον 5ο και τον 8ο αιώνα μ.Χ.

Στην Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδώνος, το 451 μ.Χ. και τη Σύνοδο της Νικαίας, το 787 μ.Χ. μνημονεύεται ο Επίσκοπος Ελευθέρας Ευφράτας και ο «ανάξιος» Επιφάνιος.

Οι μαρτυρίες αυτές επιβεβαιώνονται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Τέσσερις τουλάχιστον Βασιλικές έχουν εντοπιστεί μέσα στα όρια της πόλεως. Οι τρεις στη δυτική πλαγιά: μια κάτω από το βυζαντινό ναό της Αγίας Σωτήρας, μια δεύτερο στον

Αγιο Μάρκο και μια τρίτη στη θέση Κατσιβελος.

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη τέταρτης βασιλικής (θωράκια κ.λπ. αρχιτεκτονικά μέλη, ίχνη τοίχων) στη θέση Πυργί πάνω στην Ακρόπολη.

Συστηματική έρευνα πραγματοποιείται από το 1985 στη βασιλική της θέσης Κατσιβελος, που αποτελεί σημαντικό μνημείο

Αποκαλύφθηκαν πλήρως τα τρία κλίτη και ο νάρθηκας. Τα δάπεδα του βόρειου και του νότιου κλίτους, καθώς και του νάρθηκα φέρουν τετράχρωμα ψηφιδωτά με συμπλέγματα φυτικών, γεωμετρικών και εικονιστικών θεμάτων μέσα σε διάχωρα. Το δάπεδο του κεντρικού ευρύτερου κλίτους είναι στρωμένο με ορθογώνιες πλάκες από εντόπιο λευκό μαργαϊκό ασβεστόλιθο (αλφόπετρα), ενώ στο δάπεδο του ιερού σώζεται μέρος από πολύχρωμο μαρμαροθέτημα. Οι τοίχοι της βασιλικής και οι πεσσοί που συγκρατούσαν τις δύο εσωτερικές τοξοστοιχίες ήταν επιχρισμένοι και έφεραν εντοίχια διακόσμηση από πολύχρωμα περίτμητα πλακίδια (opus sectile) σε γεωμετρικούς - φυτικούς συνδυασμούς. Τα

λιθανόγλυφα του τέμπλου και του οκταγωνικού άμβωνα (διάτρητα και συμπαγή θωράκια, κιονίσκοι, επιθήματα, κιονόκρανα, τόξα κ.ά., από τοπικό μαλακό ασβεστόλιθο) βρέθηκαν διάσπαρτα μέσα στο στρώμα της τελικής καταστροφής του του 7ου αι. μ.Χ., ορισμένα μάλιστα στέκονταν όρθια στη θέση τους. Οι τοίχοι σώζονται σε ικανό ύψος στη ΝΔ μάλιστα γωνία του νάρθηκα διατηρείται και τμήμα τοιχογραφίας που φέρει κυανές και ερυθρές φολίδες με λευκά επιθέτα πεντάφυλλα ή τρίφυλλα.

Στη μνήμη γυναικός

Το μνημειακό κλιμακοστάσιο με το προστώο που οδηγεί στην κύρια βόρεια είσοδο του νάρθηκα αποκαλύφθηκε πλήρως. Στην αριστερή παραστάδα της εισόδου βρέθηκε εντοιχισμένη ενεπίγραφη λιθόπλινθος με ευχή υπέρ της τύχης και της αιωνίου μνήμης γυναικός τινός ({...}νεϊκής), η οποία εδαπάνησε πιθανότατα για την ανέγερση του προστώου. Το ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα φέρει δύο επιγραφές με γράμματα από μελανές ψηφίδες μέσα στο λευκόφαιο κάμπο, μια ελλειπή αμέσως μπροστά από τη βόρεια είσοδο (η οποία προδιαθέτει τον πιστό που διαβαίνει το κατώφλι της βασιλικής) και μια δεύτερη ακέραιη τρίστοιχη στα δεξιά της εισόδου προς το κεντρικό κλίτος με το παρακάτω ανορθόγραφο κείμενο:

Ευφρατάς, ο αγώτατος Επίσκοπος, εκτίζει τόδε το

θιον τέμενος, οίκον ευπρεπή εις ύψος εγκίας

Μιχαήλ του Αρχαγγέλου, ούπερ προσβίαις χάρις θύσετε νμί(ν).

Η επιγραφή μας κάνει γνωστό όχι μόνο το όνομα του ιδρυτή της βασιλικής, Επισκόπου Ελευθέρνης Ευφρατά, αλλά και το όνομα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, στον οποίο ήταν αφιερωμένη. Είναι γνωστό από τις σωζόμενες γραπτές μαρτυρίες ότι ο πρώτος Επίσκοπος Ελευθέρνης Ευφρατάς έλαβε μέρος στην Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδώνος το 451 μ.Χ. Η επιγραφή μας προσφέρει επομένως ένα απόλυτο χρονολογικό όριο, πριν από το οποίο πρέπει να κτίστηκε η βασιλική, έδρα του Επισκόπου. Η αρχική κατασκευή της μπορεί επομένως να χρονολογηθεί με απόλυτες τιμές, φαινόμενο σχετικά σπάνιο μεταξύ των σωζόμενων βασιλικών ανά την Ελλάδα, στην περίοδο 430-450 μ.Χ. Φαίνεται έτσι να αποτελεί ένα από τα πλέον αξιόλογα και πρώιμα μνημεία της εποχής, μεταξύ των εβδομήντα και πλέον βασιλικών της Κρήτης.

Ερμαϊκές στήλες

Τρεις μαρμάρινες αμφιπρόσωπες αρχαϊστικές ερμαϊκές στήλες, ύψ. 1,85-1,92 μ. του 1ου πιθανώς αι. π.Χ. με σκόπιμα αποκομμένα τα γεννητικά όργανα (ορισμένα ήταν ένθετα από χαλκό) και τα κεφάλια βρέθηκαν στο νάρθηκα. Είχαν χρησιμοποιηθεί ως ανώφλια των τριών θυρών που οδηγούσαν στα κλίτη. Αμφιπρόσωπες (ιανικές) ερμαϊκές στήλες απουσιάζουν από την Κρήτη και σπανίζουν

Υπόκαυστο του Βαλαντίου.

γενικά στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Τα αποκομμένα διπρόσωπα κεφάλια τους (σώζονται οι ελικοειδείς μακρείς βόστρυχοι πάνω στα στήθη και των δύο πλευρών) εικονίζουν δύο ανδρικές θεότητες.

Η βασιλική έχει θεμελιωθεί εν μέρει πάνω στα ερείπια ελληνοιστικού ιερού οικοδομήματος και έχει χρησιμοποιήσει λίθους της ανωδομής του ως οικοδομικό υλικό. Η συνεχής λατρευτική χρήση του χώρου προσδιορίζεται και από θραύσματα αναθηματικών επιγραφών, βωμίσκων, μαρμάρινων γλυπτών και πήλινων ειδωλίων που έχουν κατά καιρούς βρεθεί διάσπαρτα γύρω ή εντοιχισμένα.

Η εύρεση άφθονης και πάλι Υστερομινωϊκής και Γεωμετρικής κεραμικής, καθώς και λεπίδων, αποθραυσμάτων και απολεπισμάτων οψιανού μέσα σε όλες τις επιχώσεις που κάλυπταν τα ερείπια, ακόμα και των προκτισμάτων της βασιλικής, αποτελούν ένδειξη συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας στον ίδιο χώρο.

Σε επαφή με τη νότια στενή πλευρά του νάρθηκα της επισκοπικής βασιλικής ήλθε στο φως μεγάλη μακρόστενη αίθουσα, μήκ. 16,30 μ. πλ. 4,50 μ., η οποία και επικοινωνεί με το νάρθηκα μέσω θυραίου ανοίγματος. Ο δυτικός τοίχος της σώζεται σε άριστη κατάσταση και σε ύψος 2,50 μ. περίπου. Η αίθουσα χωρίζεται σε τρεις χώρους από τους οποίους ο βορειότερος, διάστ. 6,25 μ. x 4,50 μ. εκτός από τη θύρα επικοινωνίας με το νάρθηκα, φέρει και άνοιγμα εξόδου προς το νότιο αίθριο της βασιλικής κατά το νότιο πέρασ του ανατολικού τοίχου του. Όπως διαπιστώθηκε, το αρχικό δάπεδο του χώρου Ι επιχώθηκε και ανυψώθηκε κατά 50 εκ. περίπου, σε μια δεύτερη οικοδομική φάση, κατά την οποία περιορίστηκε το άνοιγμα επικοινωνίας με το νάρθηκα και προστέθηκαν δύο αναβαθμοί. Η αρχική χρήση του δεν είναι γνωστή. Κατά τη δεύτερη πάντως φάση με το υπερυψωμένο δάπεδο χρησιμοποιήθηκε για ενταφιασμούς. Οι πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι του 6ου/7ου αι. μ.Χ. που αποκαλύφθηκαν ήταν ακέραιοι. Πάνω από τον τάφο 32 βρέθηκε

ασβεστολιθική ορθογώνια πλάκα, ύψ. 0,52 μ., πλ. 0,57 μ., πάχ. 0,058 μ. με την εξής εξάστιχη επιγραφή:

*†Ενθάδε κατάκιτε/
Νικάσιος ο θεοτίμητ(ο)ς/
Πρεσβ(ύτερο)ς, απεγδεχόμενος/
τας του θ(ε)ου αψευδ(ί)ς επαν-/
γελίας, ανεπαύσατο δε/
μη(νός) Απριλίου ΣΤ, Ινδ(ικτιώ-
νος)ς ΕΙ+/-*

Κυκλικός μυλόλιθος

Ο δεύτερος μεσαίος χώρος ΙΙ, άγνωστης χρήσης, έχει αψιδωτό το νότιο τοίχο του. Φέρει πλακόστρωτο δάπεδο και έκκεντρη θύρα επικοινωνίας με τον χώρο Ι. Ο τρίτος, νοτιότερος χώρος ΙΙΙ, πίσω από την αψίδα του χώρου ΙΙ, είναι βέβαιο ότι είχε χρησιμοποιηθεί, κατά την τελευταία φάση του 6ου/7ου αι. μ.Χ., ως κατοικία και ότι είχε εγκαταλειφθεί βεβαιωμένα από τον ένοικό της, όπως συνέβη με το χώρο 33 του συγκροτήματος των Θερμών. Στη ΒΑ γωνία του βρέθηκε ακέραιος και πλήρης κυκλικός μυλόλιθος, τοποθετημένος πάνω σε ανεστραμμένη βάση ιωνικού κίονος. Σε επαφή με τον βόρειο τοίχο βρέθηκαν δύο εστίες, μία κυκλική και μία ορθογώνια. Μέσα στην κυκλική ήταν τοποθετημένα δύο αγγεία, ενώ διάσπαρτα γύρω βρέθηκαν επτά πήλινα αγγεία διαφόρων μεγεθών και σχημάτων και τρία λυχνάρια. Αποκαλύφθηκαν επίσης ακέραιη χάλκινη οινοχόη, θυμιατήριο χάλκινο, το πάμα χάλκινου λυχναριού και σιδερένια κρεάγρα. Τα σχήματα και τα λοιπά χαρακτηριστικά των αγγείων είναι παρεμφερή με εκείνων που προέρχονται από τους τάφους του 6ου/7ου αι. μ.Χ.

Εικόνα εγκατάλειψης

Η εικόνα της πρόσφατης εγκατάλειψης της μονόχωρης αυτής κατοικίας από τους τελευταίους ενοίκους, πανομοιότυπη με εκείνη της βασιλικής και ολόκληρου γενικώς του οικιστικού συνόλου, ήταν ιδιαίτερος δι-
αυγής. Σωρός λίθος, που είχαν καταπέσει από τους γύρω τοίχους κάλυπτε το δάπεδο με τα φτωχικά κατά-

λοιπα ζωής. Η περιοχή και προφανώς και ολόκληρη η πόλη της Ελευθέρας εγκαταλείφθηκε πιθανότατα στα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντού Β' (641-668) σύμφωνα με τη μαρτυρία των νομισμάτων και ερημώθηκε.

Τα αίτια της εγκατάλειψης, που χαρακτηρίζει, όπως φαίνεται, όλες τις πόλεις της Κρήτης, αναζητούνται. Οι καταστροφές από σεισμικές δονήσεις, ο κίνδυνος της αραβικής εισβολής στην Κρήτη ή οι κατά τι πρωιμότερες βαρβαρικές επιδρομές στην Πελοπόννησο συνέβαλαν στην επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και έδωσαν τη χαριστική βολή στις πρωτοβυζαντινές πόλεις, των οποίων η κατάρρευση και αποσύνθεση είχε αρχίσει νωρίτερα με τη σταδιακή απώλεια των οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών, με εξαίρεση πάντα την Κωνσταντινούπολη και ορισμένες παραλιακές θέσεις.

Στην επίχωση του νοτίου αιθρίου της βασιλικής πάνω από τα αρχιτεκτονικά λείψανα ελληνοιστικού ιερού αποκαλύφθηκαν πολλοί κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς τάφοι του 6ου/7ου αι. μ.Χ., ανεβάζοντας το συνολικό αριθμό τάφων της περιόδου αυτής σε σαράντα δύο. Ορισμένοι νεκροί συνοδεύονταν από τα χαρακτηριστικά για την εποχή αγγεία. Στον τάφο 27 βρέθηκε χάλκινη πόρπη ζωστήρος ή δερμάτινης εξάρτυσης στρατιωτικού. Χάλκινες πόρπες ζωστήρος ή δερμάτινης εξάρτυσης στρατιωτικού εκτός από αγγεία περιελάμβαναν και οι τάφοι 37 και 41.

Παλαιοχριστιανικοί τάφοι ανασκάφηκαν και στη θέση Πυργί από τον Α. Καλπαξή. Λαξευμένους σε βράχο τάφους της ίδιας περιόδου βλέπει κανείς κατά μήκος της δυτικής πλαγιάς κοντά στις μεγάλες δεξαμενές, καθώς και σ' όλους τους γύρω από την πόλη λόφους. Το ντόπιο πέτρωμα είναι μαλακός λεπτόκοκκος πωρόλιθος και λαξεύεται εύκολα· είναι κατάλληλος για οικοδομικό υλικό και για την κατασκευή αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών και διακοσμητικών πλακιδίων.

Μεταβυζαντινά χρόνια

Η θέση εξακολούθησε να κατοικείται στα Βυζαντινά και τα Μεταβυζαντινά χρόνια. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (Αγία Σωτήρα) πρόφατα αναστηλωμένος χρονολογείται στον 16ο αιώνα. Στη μεταβυζαντινή περίοδο ανήκει ο ερειπωμένος ναός της Αγίας Ειρήνης πάνω στο λόφο. Τον Μεσαίωνα κατά την περίοδο της ενετοκρατίας η φυσική οχύρωση της ακρόπολης ενισχύεται με την κατασκευή ενός πύργου στο νότιο αυχένα της κορυφής, φράσσοντας και ελέγχοντας αποτελεσματικά την πρόσβαση. Ο ερειπωμένος σήμερα πύργος δεσπόζει με τον όγκο του πάνω στον αυχένα του λόφου και αποτελεί το χαρακτηριστικό αναγνωριστικό στοιχείο της θέσης.

Το σημερινό χωριό της Αρχαίας Ελευθέρας (πρώην Πρινές) είναι κτισμένο στα νότια του Πύργου, σε μικρή απ' αυτόν απόσταση, σε μια προέκταση του λόφου της αρχαίας πόλεως.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο

Πενταγωνικό ενετικό οχυρό φιλοξενεί ευρήματα από τα νεολιθικά χρόνια έως τη ρωμαιοκρατία

Χάλκινο αγαλμάτιο γυμνού πολεμιστή από το ναυάγιο της Αγίας Γαλήνης.

Αγαλμα Αφροδίτης από τη Λάππα (Αργυρούπολη).

Ειδώλιο τύπου Φ από το Χαμαλεύρι (1300–1200 π.Χ.).

Της Μαρίας Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη

Εφόρου Αρχαιοτήτων Χανίων

ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ πυρήνα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου συναντάμε στα τέλη του περασμένου αιώνα. Το 1888, ακόμη υπό την τουρκική κατοχή, τα μέλη του «Ελληνικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ρεθύμνης», ο οποίος συστήθηκε με βάση τη δυνατότητα που παρέσχε η Σύμβαση της Χαλέπας το 1878, αποφάσισαν να συγκεντρώσουν τις αρχαιότητες του Ρεθύμνου, πράξη χαρακτηριστική της ευαισθησίας και της αγάπης των Ρεθυμνίων για την ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου τους. Ο πρώτος χώρος στέγασης της συλλογής υπήρξε οίκημα στην οδό Καστρινογιαννάκη και πρώτος διευθυντής του Μουσείου ο εκπαιδευτικός Ευστράτιος Πετρουλάκης.

Μέχρι πρόσφατα το Αρχαιολογικό Μουσείο στεγαζόταν στη βενετσιάνικη loggia, στην καρδιά της παλιάς πόλης. Από το 1990 οι αρχαιολογικοί

θησαυροί μεταφέρθηκαν στο ύψωμα της Φορτέτζας και εκθέτονται στο πενταγωνικό οχυρό που ορθώνεται μπροστά από την κεντρική πύλη του ενετικού φρουρίου, αφού προηγουμένως έγιναν εσωτερικές διαρρυθμίσεις. Το ίδιο το οχυρό είναι κτίριο της περιόδου της τουρκοκρατίας, στον τύπο του rivellino που προστάτευε την κεντρική πύλη και εμποδίζε την άμεση οπτική επαφή από την κάτω πόλη.

Ενετικό κτίριο

Ακολουθεί τις αρχές της ενετικής αρχιτεκτονικής με κεκλιμένη εξωτερική επιφάνεια (scarpa) μέχρι το ύψος του διαζώματος (cordone), πάνω από το οποίο το parapetto με μερικά ανοίγματα για κανονιοθυρίδες. Πριν από τη μετατροπή του σε Αρχαιολογικό Μουσείο στέγαζε, μέχρι τη δεκαετία του 1960, τις φυλακές της πόλης.

Σήμερα, η έκθεση του Μουσείου καταλαμβάνει τμήμα του υπόγειου χώρου, κατάλληλα διαμορφωμένου για το σκοπό αυτό από το Διευθυντή Αρχαιοτήτων του υπουργείου Πολιτισμού, Γιάννη Τζεδάκι, και αποτελεί μια πολύ ωραία έκπληξη στον επισκέπτη που εισέρχεται στο οχυρό. Ομως, ο στόχος είναι να απλωθεί η έκθεση άμεσα στο μεγάλο ισόγειο χώρο που από την αρχή σχεδιάστηκε και προοριζόταν γι' αυτόν το σκοπό. Προς το παρόν, το ισόγειο χρησιμοποιείται ως αποθήκη μεγάλου όγκου αρχαιολογικού υλικού που έχουν φέρει στο φως και συνεχώς φέρνουν, οι πολλές ανασκαφές που διεξάγονται στο νομό Ρεθύμνης. Ελπίζεται ότι με την καθοριστική συνδρομή της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και του δήμου Ρεθύμνου σύντομα θα παραχωρηθεί η απαιτούμενη αποθηκευτική έκταση μέσα στη Φορτέτζα, ώστε επιτέλους το Αρχαιολογικό Μουσείο να αποκτήσει εκθεσιακό χώρο ικανό να φιλοξενήσει και να παρουσιάσει στον επισκέπτη το μεγάλο πλούτο των αρχαιοτήτων του Ρεθύμνου. Εδώ θα εκτεθούν και τα πολυπληθή και ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα και των ανασκαφών της Ελεύθερας, καθώς και του Χαμαλευρίου.

Αντιπροσωπευτικά εκθέματα

Τα εκθέματα του Μουσείου αντιπροσωπεύουν την πολιτιστική ιστορία του νομού Ρεθύμνης από τα νεολιθικά χρόνια έως την περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Σ' αυτά, κατ' αρχήν, συγκαταλέγεται το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό της ανασκαφής του σπηλαίου Γερανίου (λίθινα και οστέινα εργαλεία, λίθινα και πήλινα ειδώλια, κοσμήματα) που χρονολογείται στη νεολιθική περίοδο (6100 - 3500/2900 π.Χ.). Εκτός από νεολιθικό, ενδιαφέρον πρωτομινωικό υλικό (3500/2900 - 2100 π.Χ.) προσφέρει το σπήλαιο Μελιδονίου και το σπήλαιο και ο οικισμός Ελενών Αμαρίου.

Μεγάλο τμήμα της έκθεσης καταλαμβάνουν τα εκθέματα των μινωικών χρόνων από σημαντικούς οικι-

Οι παλιές βενετσιάνικες φυλακές, οι οποίες στεγάζουν σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ρεθύμνου. (Φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

σμούς, κατεσπαρμένους σε διάφορα σημεία του νομού, που αναπτύσσονται κυρίως από τη μεσομινωική περίοδο (2100 - 1600 π.Χ.). Αξιόλογη είναι η μεσομινωική κεραμική από το ανακτορικό κέντρο του Μοναστηρακίου στο Αμάρι και ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν το πήλινο ομοίωμα ναίσκου και το πλήθος των πήλινων σφραγισμάτων από την εγκατάσταση αυτή. Στην ίδια χρονολογική περίοδο ανήκουν και τα εκθέματα από το μινωικό κέντρο στο Αποδούλου Αμαρίου, πήλινα αγγεία στο σύνολό τους. Τα πολυπληθή αναθήματα από το ιερό κορυφής Βρύσινα, πήλινα ειδώλια λατρευτών και ζώδια, παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Στην αρχή των υστερομινωικών χρόνων (1600 - 1500 π.Χ.) ανήκει ο πολύτιμος λίθινος λύχνος από στεατίτη που προέρχεται από το Μειξόρουμα, ενώ λίγο νεώτερη χρονολογικά (1420 π.Χ.) είναι η πήλινη ηθμοπυξίδα με τον εντυπωσιακό φυτικό διάκοσμο από τάφο στην περιοχή Σταυρωμένου - Χαμαλευρίου.

Πήλινες λάρνακες

Τα περισσότερα μινωικά εκθέματα ανήκουν στην τρίτη φάση της υστερομινωικής περιόδου (1400 - 1200 π.Χ.). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι κατάγραφες πήλινες λάρνακες από το νεκροταφείο των Αρμένων και από θαλαμωτούς τάφους διάσπαρτους στα χωριά του Αδελιανού Κάμπου (Αδέλε, Πηγή, Μαρουλάς), στα γειτονικά Παγκαλοχώρι και Σταυρωμένο και στους Αποστόλους Αμαρίου. Εκτός από το πλήθος των ωραίων γραπτών, πήλινων αγγείων, εκθέτονται και μερικά ακόμη σημαντικά ευρήματα που προέρχονται από τα παραπάνω νεκροταφεία, όπως οι λίθινες επιτύμβιες στήλες, το οδοντό-

φρακτο κράνος, το καλάθι από βούρλο και χαλκό, οι σφραγιδολίθοι, τα κοσμήματα και τα χάλκινα εργαλεία, όπλα και σκεύη από τους Αρμένους, ο χάλκινος καθρέπτης με την ελεφαντοστέινη λαβή με παράσταση δαιμόνων από το Παγκαλοχώρι, τα πήλινα ειδώλια από το Χαμαλευρί. Ιδιαίτερης σημασίας είναι επίσης τα μεγάλα πήλινα ειδώλια θεάς με υψωμένα χέρια από τα Σαχτούρια και το Παγκαλοχώρι, καθώς και τα μικρότερα ειδώλια από την Πατσό. Από την πόλη του Ρεθύμνου και συγκεκριμένα από τους υστερομινωικούς III τάφους του Μασταμπα προέρχεται ομάδα πήλινων, γραπτών αγγείων. Στα τέλη της περιόδου ανήκει η κεραμική από την αρχαία Σύβριτο και το νεκροταφείο Ατσιπάδων.

Ειδώλια της Ελεύθερας

Στη πρώιμη εποχή του σιδήρου, στα γεωμετρικά χρόνια (1000-685 π.Χ.) χρονολογούνται πήλινα αγγεία και ειδώλια από τις πανεπιστημιακές ανασκαφές της Ελεύθερας. Στην αρχαϊκή περίοδο (685-500 π.Χ.) ανήκουν πήλινα ειδώλια από την Αξό και επιγραφές από την Ελεύθερα. Η κλασική περίοδος (500-323 π.Χ.) εκπροσωπείται από τη θαυμάσια επιτύμβια ανάγλυφη στήλη του νεκροταφείου του Σταυρωμένου και σειρά ερυθρόμορφων αγγείων άγνωστης προέλευσης. Στα πολυτάραχα για την Κρήτη ελληνιστικά χρόνια (323-67 π.Χ.) συγκαταλέγονται αρκετά νομίσματα, επιγραφές, πήλινα ειδώλια και αγγεία.

Τα χρόνια της ρωμαιοκρατίας (67 π.Χ. - 324 μ.Χ.) αντιπροσωπεύονται από πολλά εκθέματα, προερχόμενα από διάφορες αρχαίες πόλεις του νομού που παρουσίασαν μεγάλη α-

νάπτυξη την εποχή της Pax Romana. Πρωτεύουσα θέση κατέχουν τα εξαιρετικά, μαρμάρινα αγάλματα της Αφροδίτης και του τύπου Φαυστίνας από την Αργυρούπολη (αρχαία Λάππα), το γυναικείο ακέφαλο άγαλμα του τύπου Ηρακλειώτισσας από την Ελεύθερα και το αγαλμάτιο του Διονύσου από την Πηγή. Αξιοσημείωτα είναι το ημιτέλες μαρμάρινο άγαλμα της Αφροδίτης, επίσης από την Αργυρούπολη, η ερμαϊκή στήλη από το Βένι Αμαρίου, πλούσια κοσμήματα, επιτύμβιες στήλες, επιγραφές, πήλινοι λύχνος, καθώς και χάλκινα, πήλινα και γυάλινα ευρήματα από το ρωμαϊκό νεκροταφείο του Σφακακίου.

Μεγάλο ενδιαφέρον προκαλούν τα χάλκινα αντικείμενα που προέρχονται από ναυάγιο πλοίου στην Αγία Γαλήνη κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται αγαλμάτια της Νίκης και του Ερωτα, γυμνός κρανοφόρος πολεμιστής, αγαλμάτιο ίππου, λύχνος σε σχήμα πλοιαρίου, αγγεία.

Νομισματική συλλογή

Πολύ σημαντική, τέλος, είναι η νομισματική συλλογή του Μουσείου με χρυσά, ασημένια και χάλκινα νομίσματα, πολλά από τα οποία είναι δωρεά του Εμμ. Καούνη, γνωστού Ρεθύμιου φιλάρχαιου, ο οποίος έχει προσφέρει πολλά στο Μουσείο.

Περιλαμβάνονται νομίσματα πολλών κρητικών πόλεων (Ρίθυμνα, Αρσινόη, Ελεύθερα, Λάππα, Αλλαρία, Σύβριτος, Αξός, Απτερα, Κυδωνία, Πολυρρήνια, Φαλάσαρνα, Υρτακίνα, Ιτανός, Κνωσός, Λύττος, Γόρτυνα), αλλά και άλλων ελληνικών πόλεων (Αθήνα, Αργος, Κόρινθος, Ρόδος, Θάσος, Ιστιαία), του Αλεξάνδρου, των ελληνιστικών κρατών και της περιόδου της ρωμαιοκρατίας.

Το Ρέθιμνος αρχές του 17ου αιώνα (Βενετοκρατία). Ανώνυμου Ρεθυμνιώτη ζωγράφου (1620–1660).

Ενετοκρατία και τουρκική κατοχή

Η αρχιτεκτονική εξέλιξη και η πνευματική άνθηση που παρουσίασε το Ρέθυμνο, σταμάτησαν απότομα

Του **Μανόλη Μπορμπουδάκη**

*Εφόρου Βυζαντινών Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων Κρήτης*

ΣΤΟ ΕΜΠΝΕΥΣΜΕΝΟ βιβλίο του ο Παντελής Πρεβελάκης δίνει σε ύψος εξαιρετικά γλαφυρό μια ανάγλυφη εικόνα της ζωής στη μικρή πολιτεία κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας. Την ύπαρξη όμως ζωής στην περιοχή της Ξακουστής πολιτείας, όπως την έκαμε ο λυρικός λόγος του Ρεθυμνιώτη λογίου, μαρτυρούν υστερομινωικά ευρήματα (14ος - 13ος αι. π.Χ.) που δεν δικαιολογούν την ένταξή της στα σημαντικά κέντρα της εποχής, αλλά δεν αποκλείουν την υπόθεση ότι το πόλισμα αυτό να ανήκε στην Ομηρική Εκατόμπολη της Κρήτης. Επιγραφικές όμως μαρτυρίες και νομίσματα, με τις παραστάσεις του Απόλλωνα ή της Αθηνάς και τρίαίνας ή δύο δελφινιών, βεβαιώνουν τη δημιουργία μιας πόλης από τους ύστερους κλασικούς χρόνους. Τη χρήση εξάλλου του οχυρού λόφου του Παλαιόκαστρου, της σημερινής Φορτέτζας, ως ακρόπολης της αρχαίας αυτής πόλης, δικαιολογεί η εκεί ύπαρξη του ναού της Ροκκαίας Αρτέμιδας, που μαρτυρούν οι πηγές, και τα ερείπιά του σώζονταν μέχρι τους νεότερους χρόνους.

Η ζωή της μικρής αυτής πόλης συνεχίστηκε και τους ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους και την Παλαιοχριστιανική περίοδο γύρω από το Παλαϊκάστρο, όπως βεβαιώνουν ελάχιστα λείψανα που έχουν εντοπιστεί. Φαίνεται, όμως, ότι η πόλη είχε τότε εκπέσει σε ασήμαντο πόλισμα, καθώς δεν αναφέρεται ως Επισκοπική έδρα, παρά την πλούσια διοργάνωση της Κρητικής Εκκλησίας της εποχής. Το χαρακτήρα αυτό φαίνεται πως διατήρησε και κατά τους σκοτεινούς χρόνους της Αραβοκρατίας (825-961 μ.Χ.), αλλά και κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο της Κρήτης (961-1204 μ.Χ.) όταν με την ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά (961 μ.Χ.) η μεγαλόνησος εντάσσεται και πάλι στον κορμό της ένδοξης αυτοκρατορίας, που είχε τότε φθάσει στο αποκορύφωμα της ακμής της.

Βενετοκρατία

Χαρακτηριστικό της μικρής σημασίας της πόλης κατά την περίοδο αυτή ακμής του κρητικού πολιτισμού είναι πάντοτε το γεγονός ότι δεν αναφέρεται ως Επισκοπική έδρα. Εκκλησιαστικά η πόλη πιθανόν υπάγονταν στην επισκοπή Καλαμών (Καλαμάς; Μυλοποτάμου), όπου άλλωστε είχε υπαχθεί διοικητικά στην

εκεί Τούρμα Καλαμών, που ίδρυσαν οι Βενετοί κατά την πρώτη διοικητική διαίρεση της Κρήτης το 1209. Νέα εποχή στην ιστορία της μικρής πόλης ανοίγεται με τη διοικητική αναδιοργάνωση της Κρήτης που πραγματοποίησαν οι Βενετοί το 1307, γεγονός καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξη της πόλης σε ένα από τα κύρια αστικά κέντρα της Κρήτης στους χρόνους που θα ακολουθήσουν και θα την αναδείξουν σε πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο κύριας σημασίας. Οι Βενετοί που θεωρούσαν την Κρήτη ως το σημαντικότερο σταθμό του διαμετακομιστικού τους εμπορίου με την Ανατολή, σωστά εξετίμησαν την παραθαλάσσια θέση της πόλης και ανάμεσα, με ίσες σχεδόν αποστάσεις, στα δύο μεγαλύτερα και στη βόρεια παραλία αστικά κέντρα, τον Χάνδακα (Ηράκλειο) και τα Χανιά, και την όρισαν έδρα μιας από τις τέσσερις διοικητικές περιφέρειες στις οποίες διαίρεσαν το νησί της Κρήτης.

Ο νέος στρατιωτικοπολιτικός διοικητής με τον τίτλο του Ρέκτορα και με τη συνακόλουθη πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία, στην οποία συμμετείχαν και Έλληνες, εγκαθίσταται στη νέα έδρα του Territorio di Rettimo. Η πόλη κέντρο της περιοχής του νομού Ρεθύμνου θα αναδει-

χθεί και έδρα Λατίνου Επισκόπου κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Η αναδιοργάνωση και οχύρωση της πόλης ήταν το επακόλουθό της ανάδειξής της σε διοικητικό κέντρο. Μια σχηματική μόνο άποψη της πόλης με τον πολεοδομικό της ιστό, των τειχών σε σχήμα τραπέζιου με τετράγωνους πύργους, του μικρού λιμανιού, του Μανδράκιου, με τα οχυρωματικά του έργα και του λόφου του Παλαιόκαστρου, του Castel Vecchio, μας δίνουν οι παλαιότεροι χάρτες που εκπόνησαν οι Βενετοί.

Συστηματική οχύρωση

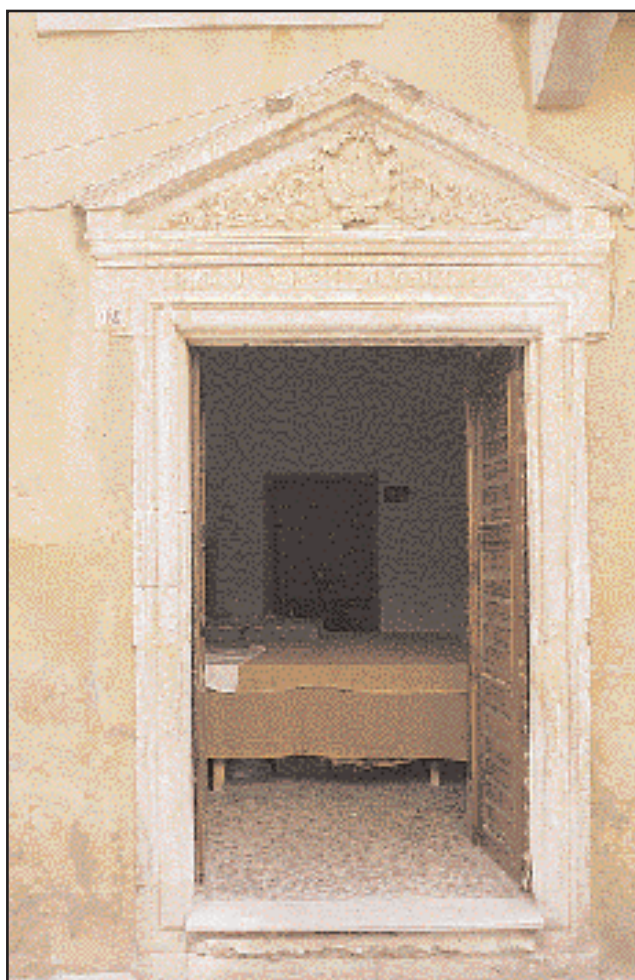
Η συνεχιζόμενη όμως αντιπαράθεση Βενετών και Τούρκων για την κυριαρχία των θαλασσών της Μεσογείου είχε μοιραίες συνέπειες και για τη μικρή πόλη του Ρεθύμνου. Το 1538 ο τουρκικός στόλος, υπό τον Χερεντίν Μπαρμπαρόσα κατά τον Γ' Βενετοτουρκικό πόλεμο, και αργότερα, κυρίως το 1571, υπό τον Ουλούτζ Αλή κατά τον Δ' πόλεμο, προκάλεσε συστηματικές καταστροφές στην πόλη. Τα πληρώματα μάλιστα του Ουλούτζ Ισοπέδωσαν τα τείχη, όπως βεβαιώνουν βενετικές πηγές. Το καταστρεπτικό έργο του τουρκικού στόλου συμπλήρωσε ο μεγάλος κατακλυσμός του 1590. Τα δραματικά αυτά

Η περίφημη Ρεθεμνιώτικη Φορτέτζα (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

γεγονότα έγιναν η αιτία να αναθεωρήσουν οι Βενετοί τη στάση τους και να οχυρώσουν συστηματικά την πολύτιμη κτήση τους, το Βασίλειο της Κρήτης. Τη συστηματική αμυντική αναδιοργάνωση του νησιού μελέτησε ο διάσημος τότε αρχιτέκτονας, Βερονέζος αλλά στην υπηρεσία της Βενετίας, Michele Sanmicheli.

Η ευρεία χρήση του πυροβολικού, για αμυντικούς και επιθετικούς σκοπούς, είχε ριζικά αλλάξει τα δεδομένα της πολεμικής τέχνης και είχε κάνει αναγκαία τη χρήση των καρδιόσχημων προμαχώνων (Bastione ή Baluardo) για την άμυνα, που προεξείχαν από τα ευθύγραμμα τμήματα των τειχών, όπως από παλαιότερα είχε προτείνει ο Martini σε πραγματεία του για την πολιτική και στρατιωτική αρχιτεκτονική. Όπως και στις άλλες πόλεις της Κρήτης, το έργο της Φορτέτζας πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τις νέες αρχές της οχυρωματικής τέχνης με βάση τα σχέδια οχυρώσεων του Sfortza Pallavicini, με τροποποιήσεις κατά την πορεία των εργασιών και ολοκληρώθηκε κατά το 1588, όπως αναφέρει ο Bembo. Προς την πλευρά της πόλης κατασκευάστηκαν τέσσερις προμαχώνες, του Αγ. Νικολάου ή San Salvatore, της Santa Maria ή του Αγίου Παύλου, του Αγίου Ηλία και του Αγίου Λουκά με τον ομώνυμο Επιπρομαχώνα. Στη

Βενετσιάνικο παλάτι με εξαιρετικό εξωτερικό διάκοσμο, το οποίο εδώ και 30 χρόνια φιλοξενεί το εργαστήριο του «Κυρ Γιώργη», που κατασκευάζει μοναδικό φύλλο για κανταΐφι (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

βόρεια πλευρά, προς τη θάλασσα, η οχύρωση περιελάμβανε τρεις απλές μόνον προεξοχές, του Αγίου Πνεύματος, της Αγίας Ιουστίνας και του Αγίου Σώζοντος. Από τις τρεις πάλι Πύλες, η κύρια βρίσκεται στην ανατολική πλευρά κάτω από τον προμαχώνα του Αγίου Παύλου, και οι δύο βοηθητικές στη δυτική η μία και στη βόρεια πλευρά η άλλη, για τον ανεφοδιασμό από τη θάλασσα.

Πολυτελή κτίρια

Ηδη, το έργο οχύρωσης του Παλαιόκαστρου είχε προτείνει ο Agostin Castello από το 1555, αλλά μετά την επιδρομή του Ουλουτζ Αλή του 1571, έγινε σαφής η αναγκαιότητα του έργου και αντιπροσωπεία με τον πρόεδρο της Ρεθυμνιώτικης Ακαδημίας των Vini, Francesco Barozzi, εξήτησε την έγκριση της κατασκευής του από τη Βενετία. Το 1573 ο Ρέκτορας του Ρεθύμνου Alevise Lando έθεσε το θεμέλιο λίθο. Εκτός από τον εξοπλισμό του φρουρίου με τα απαραίτητα για την άμυνα κτιριακά συγκροτήματα και οπλισμό και τις τρεις πύλες, είχε προβλεφθεί και η εκεί εγκατάσταση των διοικητικών υπηρεσιών καθώς και η μετακίνηση των κατοίκων για λόγους προστασίας μετά την εμπειρία των τουρ-

Συνέχεια στην 14η σελίδα

Συνέχεια από την 13η σελίδα

κικών επιδρομών, στόχος που συνάντησε την πείσμονα άρνηση των κατοίκων της πόλης. Ωστόσο, εκεί εγκαταστάθηκαν, εκτός από τις στρατιωτικές αρχές, η διοίκηση και η λατινική επισκοπή με τον καθεδρικό ναό (Duomo) του Αγίου Νικολάου. Από τα πολυτελή αυτά κτίρια σώζονται ακόμη μερικά σε ερείπια. Με βάση τους βενετσιάνικους χάρτες ταυτίζονται τα σωζόμενα κτίσματα, πολλά ημιερείπωμένα, που αναστηλώνονται από την αρχαιολογική υπηρεσία.

Μετά την είσοδο διατηρείται ακέραιο το κτίριο του Πυροβολικού, πιο πέρα προς τα βόρεια μια παλιά δεξαμενή που μετατράπηκε σε παρεκκλήσιο και δίπλα προς τα βόρεια και πάλι το Επισκοπικό θεωρούμενο Μέγαρο. Δίπλα και βόρεια το Τζαμί του Sultan Ibrahim (1640-1646), που οικοδόμησε στη θέση του Καθεδρικού (Duomo) του Αγίου Νικολάου ο πορθητής του Ρεθύμνου Gazi Huseyin Pasa. Απέναντι είναι οι θεωρούμενες φυλακές του Palazzo Publico και στη βόρεια πλευρά και σε χαμηλότερο επίπεδο, στις πλευρές και μπροστά από τη βόρεια Πύλη, μνημειακό συγκρότημα αποθηκών και δεξαμενών.

Στην προεξοχή της Αγίας Ιουστίνης σώζεται ημιερείπωμένο το ωραίο κτίριο των Συμβούλων και στην περιοχή του Προμαχώνα του San Salvatore (ή Αγ. Νικολάου) ο ναΐσκος του Αγίου Θεοδώρου του Τριχινά με ένα συγκρότημα νεότερων κατοικιών. Δίπλα προς βορρά ένα συγκρότημα κτιρίων θεωρείται ότι ήταν εργαστήριο.

Το τείχος

Σκόρπιες στο χώρο του φρουρίου σώζονται πυριτιδαποθήκες, μικρές δεξαμενές νερού, τα ερείπια ενός χαμάμ, ενώ η θέση των κτιρίων Στρατονισμού και στρατιωτικού διοικητή προσδιορίζεται από τους χάρτες. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε και η κατασκευή του οχυρωματικού έργου της πόλης με τείχη με σχέδια του Sanmicheli με τρεις κύριες μνημειακές πύλες και στενή Τάφρο. Η θεμελίωση του Τείχους της πόλης με την παρουσία και του Sanmicheli πραγματοποιήθηκε το 1540 με την κατασκευή του Προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας ή της Αμμου (Sabbionara) στο ανατολικό άκρο της πόλης, όπου ευρίσκετο και η ανατολική Πύλη. Η κατασκευή όμως του Τείχους της πόλης ακολούθησε πολύ αργούς ρυθμούς και ολοκληρώθηκε με πολλές τροποποιήσεις, που ενέκρινε ο διοικητής του Χάνδακα Natale de Crema από το 1558, στα 1570. Ακολουθώντας ευθύγραμμη προς τα δυτικά πορεία το Μεταπρομαχώνιο τμήμα, πάντοτε στη νότια πλευρά της πόλης, συναντούσε τον Προμαχώνα της Santa Veneranda, με τη μνημειακή Πύλη Guora στα ανατολικά της.

Συνεχίζοντας προς τα δυτικά και σε ευθεία πορεία, το Τείχος συναντούσε ένα ημιπρομαχώνα και δυτικότερα κοντά στη θάλασσα κατασκευάστηκε ο επίσης ημιπρομαχώνας Καλλέργη, μετά στρέφοντας

Η είσοδος της Αγίας Αικατερίνης μέσα στα βενετσιάνικα τείχη (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

προς τα βόρεια και κατά μήκος της παραλίας υπήρχε ένας ακόμη ημιπρομαχώνας, η Πύλη Squero ή του Αγίου Αθανασίου και ένας ακόμη ημιπρομαχώνας στις υπώριες του Παλαιόκαστρου.

Το φυσικό όμως περιβάλλον της πόλης με τους πολλούς λόφους στη νότια πλευρά και ενδεχομένως και οι τροποποιήσεις στα αρχικά σχέδια, είχαν σαν αποτέλεσμα το Ρέθυμνο να μην αποκτήσει ένα σύγχρονο οχυρωματικό συγκρότημα με τους απαραίτητους εξωτερικούς προμαχώνες, όπως είχε η Candia και τα Χανιά. Για τους λόγους αυτούς οι ίδιοι οι Βενετοί το θεωρούσαν ως αντιτείχισμα παρά κανονικό Τείχος. Αυτό απέδειξε άλλωστε και η ευκολία καταστροφής του κατά την επιδρομή του Ουλούτζ Αλή, που άφησε ημιερείπωμένη τη χερσαία οχύρωση, καθώς και αργότερα η τουρκική κατάκτηση του 1646.

Ο πολεοδομικός ιστός

Το νέο τείχος περιέλαβε και τα προάστια (Burgi) που είχαν στο μεταξύ δημιουργηθεί με την επέκταση της πόλης έξω από τα όρια που είχε το μεσαιωνικό Καστέλλι και σε σημαντικό αριθμό βενετσιάνικων σχεδίων φαίνεται η πολεοδομική συγκρότηση της πόλης, όπως αυτή διαμορφώθηκε με τη χάραξη των ορίων του νέου φρουριακού συγκροτήματος που είχε σχεδιάσει ο Sanmicheli. Ο πολεο-

δομικός αυτός ιστός διατηρείται στις κύριες γραμμές του μέχρι και σήμερα. Κατά τα πρότυπα της μητρόπολης Βενετίας και η πόλη του Ρεθύμνου είχε την κεντρική πλατεία (riazza) της δημόσιας ζωής, της δημόσιας χρήσης κρήνες, όπως αυτή του Rimondi, τη Λέσχη των Αρχόντων (Loggia) στην ανατολική πλευρά της riazza, το μεγάλο Ωρολόγιο, την κεντρική οδό (Ruga Grande), τους άλλους κεντρικούς δρόμους που μέσα από μνημειακές πύλες οδηγούσαν στις οδικές αρτηρίες προς το Χάνδακα, τα Χανιά και την ενδοχώρα, μεγάλα αρχοντικά των Ευγενών, μοναστηριακούς και άλλους ναούς, όπως του Αγίου Φραγκίσκου με τα γοτθικά παρεκκλήσια, της Santa Maria των Αυγουστιανών κ.ά., και δημόσια κτίρια, όπως η πρώην οικία του Francesco Lombardo του 1580 που χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία Συμβούλου.

Χαρακτηριστικά στα πολυτελή αυτά κτίρια είναι τα μνημειακά θυρώματα στους καθιερωμένους τότε αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, Δωρικό, Ιωνικό, Κορινθιακό και Σύνθετο. Τα περιλαμβρα αυτά οικοδομήματα, αντιπροσωπευτικά όλων των ρυθμών της Αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής, που αναβιώνει την κλασική παράδοση, προσέδιδαν στην πόλη, μαζί με το νέο φρουριακό της συγκρότημα, το χαρακτήρα μιας σύγχρονης για την εποχή της πόλης, που ε-

κτός από το μέγεθός της δεν διέφερε από τις άλλες αναγεννησιακές πόλεις της εποχής.

Πνευματικό περιβάλλον

Μέσα στο αναγεννησιακό αυτό περιβάλλον, όπου το ελληνικό στοιχείο ήταν το επικρατέστερο, αναπτύχθηκε αξιόλογος πολιτισμός από διαπρεπείς Έλληνες λογίους και καλλιτέχνες. σοφοί άνδρες, όπως ο Μάρκος Μουσούρος, ο Ζαχαρίας Καλλιέργης και οι αδελφοί Βεργίκιοι, διακρίθηκαν με το έργο και τη δράση τους στον ευρύτερο χώρο της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Άλλοι, όπως ο Γ. Χορτάτζης, ο Αχελής, ο Πικατόρος, ο Τρώιλος και ο ποιητής του Κρητικού πολέμου Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, αποτελούν τη συμβολή του Ρεθύμνου στην αναγέννηση της κρητικής λογοτεχνίας. Αξιοσημείωτη είναι και η πολιτιστική συμβολή του ενετοκρητικού ευγενή Barozzi, που ίδρυσε στο Ρέθυμνο την πρώτη εκτός Ιταλίας Ακαδημία, αυτή των Vini. Τη μεγάλη αναγέννηση της ζωγραφικής, τη γνωστή από του τόπο καταγωγής της ως Κρητική Σχολή, στην οποία για περισσότερο από τρεις αιώνες διατηρήθηκε η βυζαντινή καλλιτεχνική παράδοση, αντιπροσωπεύουν ο μεγάλος Ρεθυμνιώτης ζωγράφος Εμμανουήλ Λαμπάρδος και οι Εμμανουήλ και Κωνσταντίνος Μπουνιαλής, αδελφοί του Μαρίνου. Στο χώρο της αναγεννησιακής γλυπτικής σημαντική ήταν η συμβολή και των αδελφών Μπενέτων, που έργα τους έχουν εντοπισθεί.

Τουρκική κατοχή

Τη μεγάλη αυτή άνθηση του πολιτισμού ανέκοψε η εύκολη τουρκική κατάκτηση, που και σημαντικές φθορές προκάλεσε και τον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα της πόλης άλλαξε με τη χρήση επεισακτων στοιχείων, αντιπροσωπευτικών της κλειστής ζωής του μουσουλμανικού κόσμου, όπως τα Κιόσκια ή Σαχισιά (ξύλινοι εξώστες), που διευρύνουν προς το δρόμο το χώρο της επίσημης αίθουσας (του καλού οντά) και προστίθενται στα βενετσιάνικα σπιτία ή στα Κονάκια που έκτιζαν για τους ανώτερους διοικητικούς υπαλλήλους στα νέα οικοδομικά τετράγωνα. Τους ναούς μετέτρεψαν σε τζαμιά, της Κυρίας των Αγγέλων σε Ανγκεμούτ Αχμέ Πασά, της Santa Maria σε Γαζή Χουσεϊν του πορθητού της πόλης, τη Loggia σε τζαμί του Ιμπραήμ Αγά και οικοδόμησαν νέα τζαμιά, αφού κατεδάφισαν παλιούς χριστιανικούς ναούς, της Φορτέτζας στη θέση του Duomo και του Καρά Μουσά στη θέση της Αγίας Βαρβάρας. Κοντά στη Μεγάλη Πόρτα (Guora) οικοδομήθηκε το μεγάλο Βαλιδέ τζαμί. Η κατασκευή του Φάρου, των αποθηκών του λιμανιού και ένας ανεμόμυλος προσέδωσαν νέα όψη στο Μανδράκι. Ωστόσο, το ήθος του ρεθυμνιώτικου λαού δεν έκαμψε ο αλλόθρησκος κατακτητής και τη ζωντάνια της πόλης της εποχής αυτής αναθυμάται με νοσταλγία ο Παντελής Πρεβελάκης.

Η ενετική αρχιτεκτονική

Έντονη είναι η παρουσία των πέντε ρυθμών της Αναγεννήσεως στα κτίσματα του Ρεθύμνου

Του Δημήτρη Καλομοιράκη

ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΗ η πόλη του Ρεθύμνου με τις τύχες της Βενετίας σε μεγάλο βαθμό έχει δεχθεί την επίδραση της τέχνης της. Καθοριστικό χρονικό σημείο για την παρουσία μεγάλων δημοσίων κτιρίων στο Ρέθυμνο, εκτός του Καστελλίου του παλαιού Φρουρίου του 13ου αιώνας, πρέπει αναμφίβολα να στάθηκε η επιλογή της πόλης ως πρωτεύουσας της ομώνυμης επαρχίας κατά το 1307. Από τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία της γοθτικής τέχνης που διατηρούνται έως σήμερα στην πόλη, είναι το βόρειο παρεκκλήσιο του γοθτικού ναού του Αγίου Φραγκίσκου, που χρονολογικά πρέπει να ανάγεται στην αρχή ίσως της δεύτερης εκατονταετίας της ενετοκρατίας στο νησί, τον πρώιμο 14ο αιώνα.

Στην ίδια περίοδο πρέπει να ανάγεται και ο βόρειος τοίχος του ναού της Μονής των Αυγουστινιανών – τώρα Ωδείο. Στην αρχική του φάση ο ναός ήταν στενότερος του σημερινού κτίσματος με σταυροθόλιο στο ιερό και ξυλόστεγος στο κυρίως κλίτος του. Σε μία επόμενη φάση το κτίσμα δέχθηκε στα βορειοανατολικά κωδωνοστάσιο και τέλος μετά το 1620, στο κέντρο του τρούλο, δυτικά καμάρα και βόρεια ίσως πλάγιο κλίτος. Γοθτική παράδοση ακολουθεί και το αρχιτεκτονικό γλυπτό με παράσταση ασκητού (του Αγίου Φραγκίσκου;) που βρέθηκε το 1985 στις τουρκικές επιχώσεις έξω από το νότιο τοίχο του ναού, μαζί με γλυπτές στήλες.

Μέσα στον πρώιμο δέκατο πέμπτο αιώνα, αν όχι προγενέστερα, πρέπει να τοποθετείται τριφυλλόσχημο τόξο τις εγκαταστάσεις ίσως ενός μοναστηριού, που σήμερα σώζεται στην αυλή οικίας της οδού Πατελάρου.

Υστεροαναγεννησιακός χαρακτήρας

Στη μέση περίοδο της ενετοκρατίας στην πόλη, κατά τον προχωρημένο 15ο αιώνα, πρέπει να χρονολογούνται και οι περισσότερες από τις ημικυλινδρικές καμάρες των ισογείων περισσοτέρων σπιτιών της πόλης, προς βορράν της οδού Νικηφόρου Φωκά. Στις αρχές, αν όχι προγενέστερα, του δεκάτου έκτου αιώνα πρέπει να χρονολογείται ο άγνωστος ναός που ανακαλύφθηκε το 1988, στο ισόγειο οικίας, στην οδό Ν. Φωκά 126. Το γεγονός ότι το ιερό του ναού συνέπιπτε με το οδόστρωμα της σημερινής οδού Ν. Φωκά, δίδει αφορμή να τοποθετηθεί σταθερά η κατασκευή του ναού πριν την ένταξη της περιοχής στα όρια της πόλης το 1538. Θεωρείται βέβαιο ότι

Η επιφανής Λότζια, η οποία σήμερα είναι εκθετήριο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων. (ΤΑΠΑ), (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

θυρώματα γοθικά, παρόμοια εκείνων του Ηρακλείου, πρέπει να υπήρχαν και στο Ρέθυμνο, οι πολεμικές όμως καταστροφές του 1538 και κυρίως του 1571, όπως επίσης και η βιβλική του 1590, φαίνεται ότι δεν άφησαν τίποτε να επιβιώσει. Η ενδοχώρα του νομού για την περίπτωση είναι διαφωτιστική. Αν μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα, όπως και στην Βενετία, κυριαρχούσε στην πόλη το υστερογοθικό στοιχείο, από το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα έως τις ημέρες μας ο χαρακτήρας της πόλης είναι υστεροαναγεννησιακός, κυρίως μανιεριστικός.

Θα πρέπει να δεθούμε ότι αν τα αναγεννησιακά στοιχεία παρουσιάζονται στη Βενετία κυρίως μέσα στο δεύτερο τέταρτο του 16ου αιώνα, στην Κρήτη αυτά πρέπει να έκαναν την πρώτη παρουσία τους κυρίως στο τρίτο τέταρτο του αιώνα, παράλληλα με τον οικοδομικό οργανισμό της ανεγέρσεως των νέων τειχών με προμαχώνες σε όλες τις πόλεις

του νησιού, και επομένως και στο Ρέθυμνο.

Στοιχεία ενετικής αρχιτεκτονικής

Πολλά στοιχεία έστω και απλοποιημένα της ενετικής αρχιτεκτονικής περιέχουν στη δομή τους τα σπίτια του Ρεθύμνου. Αυτά αποτελούνται κυρίως από το ισόγειο και ένα όροφο, ενώ τα μεγάλα αρχοντικά είχαν και έναν όροφο επιπλέον. Στην πρόσοψη του ισογείου μπορεί να μην υπήρχε άλλο άνοιγμα εκτός από την κύρια είσοδο προς το δρόμο. Στις περιπτώσεις που υπήρχαν εμπορικά καταστήματα, τα ανοίγματά τους ήταν με χαμηλωμένα τόξα αντί θυρωμάτων. Ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των ιδιοκτητών τους, η κύρια είσοδος ήταν δυνατόν να ήταν από απλή έως μνημειακή. Εάν υπήρχε διαθέσιμος χώρος μετά την είσοδο υπήρχε μια εσωτερική μικρή αυλή. Σε αυτή έβλεπαν οι βοηθητικοί

χώροι των αποθηκών και των υποστατικών, όπως επίσης και η πέτρινη σκάλα που οδηγούσε στον όροφο. Εάν ο χώρος δεν επαρκούσε τότε μετά την είσοδο υπήρχε μια θολωτή κατασκευή, η οποία ήταν ανοικτή προς την αυλή, στην περίπτωση δε αυτή, στον τοίχο της πρόσοψης υπήρχε ένα μικρό παράθυρο επάνω από τη θύρα ή εκατέρωθεν της δύο μικρά παράθυρα που λειτουργούσαν ως φεγγίτες. Η ύπαρξη των φεγγιτών γινόταν απαραίτητη όταν μετά την είσοδο έμπαινε ο επισκέπτης κατευθείαν στο ισόγειο του σπιτιού, όπου βρισκόταν η σκάλα για τον όροφο. Η επίσημη μεγάλη αίθουσα του σπιτιού ήταν στον όροφο και φωτιζόταν από το δρόμο με δύο ή περισσότερα μεγάλα μακρόστενα τοξωτά παράθυρα. Στον τρίτο όροφο των αρχοντικών πολλές φορές υπήρχε στεγασμένος εξώστης σε εσοχή, σε μορφή Λότζιας. Μερικές φορές τα παράθυρα αυτά έφεραν από πάνω τους ένα δεύτερο παράθυρο που λειτουργούσε ως φεγγίτης και ανακουφιστικό άνοιγμα για την τοιχοποιία. Οι δευτερεύουσες αίθουσες μαζί με εκείνες των βοηθητικών χώρων φωτιζόνταν από την αυλή.

Το υπηρετικό προσωπικό στεγαζόταν και αυτό στον όροφο. Εντός του χώρου της Φορτέτσας έως σήμερα σώζεται και είναι υπό αναστήλωση το πλέον αναγεννησιακό σπίτι της πόλης ως προς τη σύλληψη της δομής του. Πρόκειται για την οικία του 1580 και αγορασμένη στα 1583 από την ενετική διοίκηση για να χρησιμεύσει ως οικία του ενός εκ των συμβούλων. Πρόκειται για ένα κτίριο διώροφο με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη.

Τα θυρώματα στην πόλη έχουν διάφορες μορφές. Υπάρχουν θυρώματα με ευθύγραμμο υπέρθυρο και επίστεψη οριζόντια, αετωματική ή καμπυλόσχημη. Άλλη ομάδα αποτελούν εκείνα τα οποία έχουν τοξωτό υπέρθυρο, το οποίο αρκετές φορές κοσμεύεται με οριζόντια επίστεψη. Και οι δύο ομάδες, ανάλογα με τη χρήση του κτιρίου τους, έχουν χαρακτήρα απλό ή εξαιρετικά μνημειακό με παραστάδες, κίονες ή δίτονους κίονες και περίτεχνους θριγκούς. Ενώ δεν έχει γίνει ακόμη εφικτή μια ακριβής χρονολόγηση όλων των θυρωμάτων, δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι τα περισσότερα από τα μνημειακά πρέπει να χρονολογούνται στην τελευταία πενήνταετία της ενετοκρατίας στην πόλη, καθώς συγκρίσεις με χρονολογημένα μνημεία εντός και εκτός πόλεως δίδουν το δικαίωμα αυτό. Τον κλασικισμό οι Ρεθύμνιοι μάστορες φαίνεται ότι τον διδάχθηκαν μέσω των μνημειακών κατασκευών των οχυρωματικών έργων του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα,

Συνέχεια στην 16η σελίδα

Συνέχεια από την 16η σελίδα

όπως επίσης και από τα δοκίμια μεγάλων θεωρητικών της κλασικότροπης αρχιτεκτονικής. Ενδεικτικά μπορεί κανείς να αναφέρει τα παρακάτω στοιχεία που δίδουν μια συνολική εικόνα της παρουσίας των όψιμων αναγεννησιακών χαρακτηριστικών της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης. Από την οχυρωματική τέχνη των μέσων του 16ου αιώνα έχει επιδράσεις το αψιδωτό θύρωμα του Δημοτικού σχολείου που αποδείχθηκε, το 1989, κατά τον καθαρισμό του, ότι είναι ενετικό με προσθήκες και φθορές από την περίοδο της τουρκοκρατίας. Αντιγράφει την κεντρική Πύλη του φρουρίου της Φορτέτσας κτισμένη γύρω στο 1580. Το ευθύγραμμο και μαζί αψιδωτό θύρωμα της οδού Αγίας Βαρβάρας – θυμίζει την πύλη του Ιησού των τειχών του Ηρακλείου, κτισμένη το 1587, ίσως πρόκειται για θύρωμα στον βόρειο τοίχο του ναού της Αγίας Αναστασίας.

Πέντε ρυθμοί

Και οι πέντε ρυθμοί της αναγεννησεως υπάρχουν παράλληλα στην πόλη. Στοιχεία του δωρικού ρυθμού έχει στα κιονόκρανά του το θύρωμα της οδού Τσουδερού και το νότιο παρεκκλήσιο του ναού του Αγίου Φραγκίσκου. Του ιωνικού σε παράθυρα της οδού Νικηφόρου Φωκά αρ. 89. Του κορινθιακού, ο οποίος ήταν στην πόλη και ο πιο αγαπητός, στο θύρωμα της Μονής των Αυγουστινιανών, (σημερινό Ωδείο). Του σύνθετου ρυθμού στο θύρωμα του Αγίου Φραγκίσκου και τέλος, το μοναδικό τοσκανικό στο θύρωμα του Τεμένους Μασταμπά σε δεύτερη χρήση.

Στις περιπτώσεις που τα τοξοτά ανοίγματα επιστέφονται από οριζόντιο γείσο τότε δίδεται η δυνατότητα πρόσθετων διακοσμητικών κοσμήσεων. Χωρίς να αποκλείεται η ακόσμητη επιφάνεια των πλευρικών τριγώνων, συνηθισμένη είναι η διακόσμησή της με ρόδακες, ανθέμια και σπάνια με ανάγλυφες κεφαλές μισθοφόρων ή ερωτιδείς. Οι θριγκοί των κάθε είδους επιστέψεων διαμορφώνονται πλούσιοι και περιλαμβάνουν όλα τα κυμάτια εκτός του δωρικού, όπως του ιωνικού, του λέσβιου του αιγυπτιακού και οδοντωτού.

Θυρώματα με επιγραφές

Συνδυάζοντας οι Ρεθύμνιοι τη βυζαντινή παράδοση των επιγραφών στις εισόδους, όπως επίσης τη συνήθεια της εποχής να έχουν τα θυρώματα των αγροικιών και οι βωμοί των ναών επιγραφές στα επιστήλια των θριγκών, συνήθιζαν να βάζουν επιγραφές στα επιστήλια των θυρωμάτων. Εκτός από μία περίπτωση όλες οι επιγραφές είναι λατινικές. Στις περιπτώσεις που τα επιστήλια δεν είναι επίπεδα διαμορφώνονται με καμπυλωτή διατομή. Μερικές φορές τα επιστήλια κοσμούνται και με κλιματίδια. Οι γεισόποδες (φουρούσια) είναι απλοί ή ακολουθούν μορφές γνωστές. Όταν φέρουν κόσμηση αυτή εί-

Η είσοδος του Τούρκικου Δημοτικού Σχολείου, το οποίο λειτουργεί ακόμη και σήμερα. Ονομάζεται τούρκικο, γιατί κτίστηκε από τους Τούρκους, αλλά ήταν μίμηση του αναγεννησιακού κτιρίου του Αγίου Φραγκίσκου. Το ύψος και ο διάκοσμος στο υπέρθυρο είναι επηρεασμένα από τους Βενετούς (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

ναι ανάγλυφη άκανθα και ανθόμορφες ροζέτες. Τα κλειδιά των τόξων έχουν σχήμα ανεστραμμένου τραπέζιου το οποίο πολλές φορές έχει ελισσόμενη επιφάνεια διακοσμημένη με άκανθα. Αποξεσμένη κατά την τουρκοκρατία είναι η επιφάνεια του κλειδιού του Δημοτικού Σχολείου, ενώ διακοσμημένη επιπλέον με την εγχάραξη του δένδρου της ζωής το κλειδί του θυρώματος άλλης οικίας. Παρόμοιες αρχιτεκτονικές μορφές με τα θυρώματα έχουν και τα παράθυρα των ορόφων, είναι ορθογώνια με παραστάδες και με ευθύγραμμο ανώφλι ή αψιδωτό και ευθύγραμμη επίστεψη. Στο κατώφλι όταν δεν ήταν απλό υπήρχαν συνήθως γεισίποδες με μικρή πώρινη ποδιά. Πώρινες ποδιές υπήρχαν για την προστασία από τα νερά της βροχής και στα απλά παράθυρα επάνω από τα ανώφλια τους. Οι μορφολογικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική του Ρεθύμνου δίδουν το δικαίωμα να λεχθεί ότι ουσιαστικά η αναγέννηση στο Ρέθυμνο παρουσιάζεται στην όψιμη της φάση, εκείνη του Μανιερισμού.

Σκηνογραφικές προσόψεις

Η αβεβαιότητα της ζωής στις πόλεις από την τουρκική απειλή και ο απόηχος των θρησκευτικών ταραχών στην υπόλοιπη Ευρώπη είχαν και εδώ διαμορφώσει το ίδιο αγχώ-

δες κλίμα που και στην Εσπερία είχε ευνοήσει την εξέλιξη της αναγέννησης στη φάση του Μανιερισμού. Εάν τη σοφή απλότητα του κλασικισμού της ώριμης αναγέννησης συναντούμε σε πρόσοψη της οδού Αρκαδίου, οι έντονα σκηνογραφικές μνημειακές προσόψεις χωρίς βάθος και λειτουργική συνάφεια με τα κτίσματά τους, που βλέπουμε σε κατακτήσεις όπως θυρωμάτων των οδών Κλειδί και Τσουδερού, μας οδηγούν σε καθαρά μανιεριστικές κατακτήσεις.

Στο μανιερισμό επίσης οδηγούν και οι μιμήσεις της φρουριακής πύλης της Φορτέτσας σε θυρώματα όπως του Δημοτικού Σχολείου, της οδού Βερνάρδου και της οδού Αρκαδίου, που ίσως χρονολογείται στην τελευταία πενταετία της ενετοκρατίας στην πόλη, προσεγγίζεται πλέον ακόμη και το μπαρόκ. Δεν αποκλείεται το έργο αυτό να έχει γίνει από τους Ρεθύμνιους αδελφούς Μπενέτους, οι οποίοι είχαν σκαλίσει και την κρήνη του Μοροζίνη στο Ηράκλειο. Από τα πλέον σημαντικά μνημεία της περιόδου αυτής στην πόλη εκτός των οικιών, είναι η Πύλη Guora η οποία στάθηκε πρότυπο πολλών θυρωμάτων σε όλο τον νομό. Η Λότζια είχε αρχικά τετράριχη στέγη αλλά από το 1627 επίπεδη. Στο 1601 χρονολογείται το Ωρολόγιο, κτισμένο στον βορειοανατολικό πύργο του Καστελλίου. Κατά το με-

Η πλατεία γύρω από την Κρήνη Ριμόνδι (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

Η καθολική εκκλησία του Αγίου Αντωνίου στο Ρέθυμνο (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

1. Αντωνίτσας).

υμνο (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

γαλύτερο μέρος του σωζόταν έως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια όταν κατεδαφίσθηκε για τη διάνοιξη της οδού Αρκαδίου. Από αυτό σήμερα σώζεται κατά χώραν κυρίως τμήμα της δυτικής εσωτερικής παρειάς της εισόδου του που αποκαλύφθηκε το 1988. Από τις αρχές του αιώνα μας ο Ναός της Κυρίας των Αγγέλων, έχει δεχθεί μια μορφολογική προσαρμογή στο Νεοκλασικό ρυθμό. Ο προαναφερόμενος ναός, όπως επίσης ο Ναός της Αγίας Βαρβάρας και εκείνος του Αγίου Φραγκίσκου, είχαν σχήμα σταυροειδές «Τ».

Κτίσματα της Τουρκοκρατίας

Σε μεγάλο βαθμό αυτά συνεχίζουν τους κατασκευαστικούς τρόπους της προγενέστερης ενετικής περιόδου, ιδίως στα αρχιτεκτονικά διακοσμητικά θέματα. Ξεχωρίζουν τα Κονάκια (συγκροτήματα κτιρίων όπου έμεναν εξέχοντες διοικητικοί υπάλληλοι). Κατά κανόνα, μέρος των κτισμάτων αυτών ανάγεται στην περίοδο της ενετοκρατίας μετασκευασμένο, όμως, σύμφωνα με τις νέες ανάγκες του τρόπου της ζωής των ενοίκων τους. Κύρια διαφορά από την προγενέστερη περίοδο είναι η διαμόρφωση της επίσημης αίθουσας υποδοχής, του «Καλού οντά», η οποία έχει αρκετά υψηλόκορμα παράθυρα, όπως στην περίπτωση του υπό αναστήλωση αρχοντικού, ιδιοκτησίας σήμερα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών. Πολύ συχνά ο «Καλός οντάς» είχε και δεύτερη σειρά παραθύρων, τετράγωνων, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα να δίδουν εξωτερικά στο κτίριο την εντύπωση πύργου. Ο χαρακτήρας των κτισμάτων αυτών παρά τις διαφορές δεν είναι απόλυτα ξένος στην περίοδο της ενετοκρατίας. Ιδιαίτερη κατηγορία κτιρίων είναι εκείνη των αποθηκών. Οι αποθήκες, κατασκευασμένες κατά το πλείστον το 18ο αιώνα, έχουν μεγάλες υπόστυλες αίθουσες, με μια σειρά κίωνων τοποθετημένη συνήθως κατά το μήκος τους. Από τα καταστήματα που και αυτά ακολουθούν τους ρυθμούς της ενετοκρατίας χαρακτηριστικότερα είναι εκείνα του Μανδρακίου, τα οποία πολλές φορές στους ορόφους συνδυάζουν και χώρους αποθηκευτικούς. Μετά τον σεισμό του 1856, σύμφωνα με τον κανονισμό που ίσχυε έκτοτε, αρχίζει στην πόλη η παρουσία των Μικρασιατικών «Ηλιακών», γνωστών ήδη στην ελληνική ανατολή από την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Πρόκειται για τους στεγασμένους συνήθως ξύλινους εξώστες, γνωτούς ως κιάσκια ή σαχνισιά, οι οποίοι κατά κανόνα διευρύνουν προς τον δρόμο το χώρο του «Καλού οντά».

Μορφολογικά τα Ηλιακά ακολουθούν εξωτερικά κλασικιστικά, ρομαντικά ή εκλεκτικιστικά πρότυπα, αντίστοιχα με τις άλλες μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας στον ελλαδικό και μικρασιατικό χώρο. Ειδικά στο Ρέθυμνο από ό,τι στις άλλες πόλεις της Κρήτης, υπάρχει μόνο ο τύπος με την ξύλινη εξωτερική επιφάνεια και όχι εκείνη με το

«Β». Στα διακοσμητικά θέματα των θυρωμάτων προστίθεται στην άκανθα η ημισέληνος, ενώ πολλές φορές σκαλίζονται φυτικές διακοσμήσεις σε παλαιότερα ενετικά Θυρώματα. Οι Κρήνες στην πόλη δεν έχουν το σύνθετο χαρακτήρα εκείνων του Ηρακλείου. Κατά κανόνα υπάρχουν μικρές λαϊκές συνοικιακές βρύσες. Διαμορφώνονται από την πλάκα με την κτητορική επιγραφή, την κατακόρυφη πλάκα και την λεκάνη. Κοντά στην ορχαλκίνη βρύση της κατακόρυφης πλάκας, κρεμούσαν το κύπελλο. Από τα τελευταία αξιόλογα δείγματα της τουρκικής αρχιτεκτονικής στην πόλη αποτελεί ο Μιναρές του Ωδείου. Κατασκευάστηκε το 1890 από τον Έλληνα μάστορα Γεώργιο Δασκαλάκη από το χωριό του Αγίου Θωμά της επαρχίας Μονοφατισίου Ηρακλείου. Ο ρυθμός του είναι εκλεκτικός, καθώς συνδυάζει διάφορα αρχιτεκτονικά μορφολογικά στοιχεία. Είναι ο μεγαλύτερος στην πόλη και έχει δύο εξώστες για την πρόσκληση των πιστών από τους ψαλμωδούς στην ομαδική προσευχή.

Νεώτερη περίοδος

Στην αρχιτεκτονική παράδοση της πόλης των τελευταίων εκατόν πενήντα χρόνων αντιπροσωπεύονται όλοι οι ρυθμοί της εποχής αυτής. Υπάρχουν κτίρια Νεοκλασικά, Ρομαντικά ή Εκλεκτικιστικά και Μεσοπολεμικά. Ορισμένα κατασκευάστηκαν για δημόσια χρήση όπως για παράδειγμα η Μητρόπολη (1834/1850), το κτίριο της Νομαρχίας του 1869, το μητροπολιτικό μέγαρο (1900), ή το αναστυλωμένο σήμερα Παλαιό Δημαρχείο. Τα περισσότερα όμως είναι ιδιωτικά από τα οποία ορισμένα στέγασαν διπλωματικές αποστολές. Αρκετά από τα κτίρια αυτά κοσμούνται με οροφωγραφίες· τα θέματά τους είναι νεκρές φύσεις, αρκαδικά τοπία ή τοπία ρομαντικά με απόψεις της πόλης του Ρεθύμνου, της Αθήνας ή της Κωνσταντινούπολης· υπάρχουν επίσης και ζωγραφικά αντίγραφα γνωστών κλασικών αγαλμάτων. Οι οδοί Γερακάρη, Καλλέργη, Εθνικής Αντιστάσεως, Παλαιολόγου, Μεσολογγίου, Αρκαδίου, Ελευθερίου Βενιζέλου, που βρίσκονται στο εμπορικό κέντρο ή την περιφέρεια της πόλης, είναι οι δρόμοι με τα περισσότερα κτίσματα των αρχών του αιώνα, από την ίδια περίοδο αρχίζει να παρουσιάζεται στην πόλη και η χρήση της κεραμοσκεπής σε αντικατάσταση του επίπεδου δώματος, όπως επίσης και οι ανοικτοί εξώστες σε εξοχή (μπαλκόνια). Μεταπολεμικά κτίρια ευρίσκονται κυρίως στις διανοιγμένες σχετικά πρόσφατα πλατείες όπως της Μητροπόλεως, Τ. Πετυχάκη, Πλαστήρα, Αγνώστου Στρατιώτου και στους νέους δρόμους από τα διχοτομηθέντα οικοδομικά τετράγωνα. Από τα πλέον αξιόλογα νεώτερα μνημεία της πόλης είναι το Κωδωνοστάσιο της Μητροπόλεως, ένα εκλεκτικό κτίσμα το οποίο έγινε το 1889, ένα χρόνο πριν την κατασκευή του Μιναρέ του Ωδείου. Τέλος στα 1890 ανάγεται και ο εκλεκτικός Καθολικός Ναός του Αγίου Αντωνίου, αναστηλωμένος σήμερα.

Ο Τύπος του Ρεθύμνου

Μια καταγραφή των εντύπων που κυκλοφόρησαν στην πόλη από το 1881 έως σήμερα

Του **Γιάννη Ζ. Παπιμούτγου**

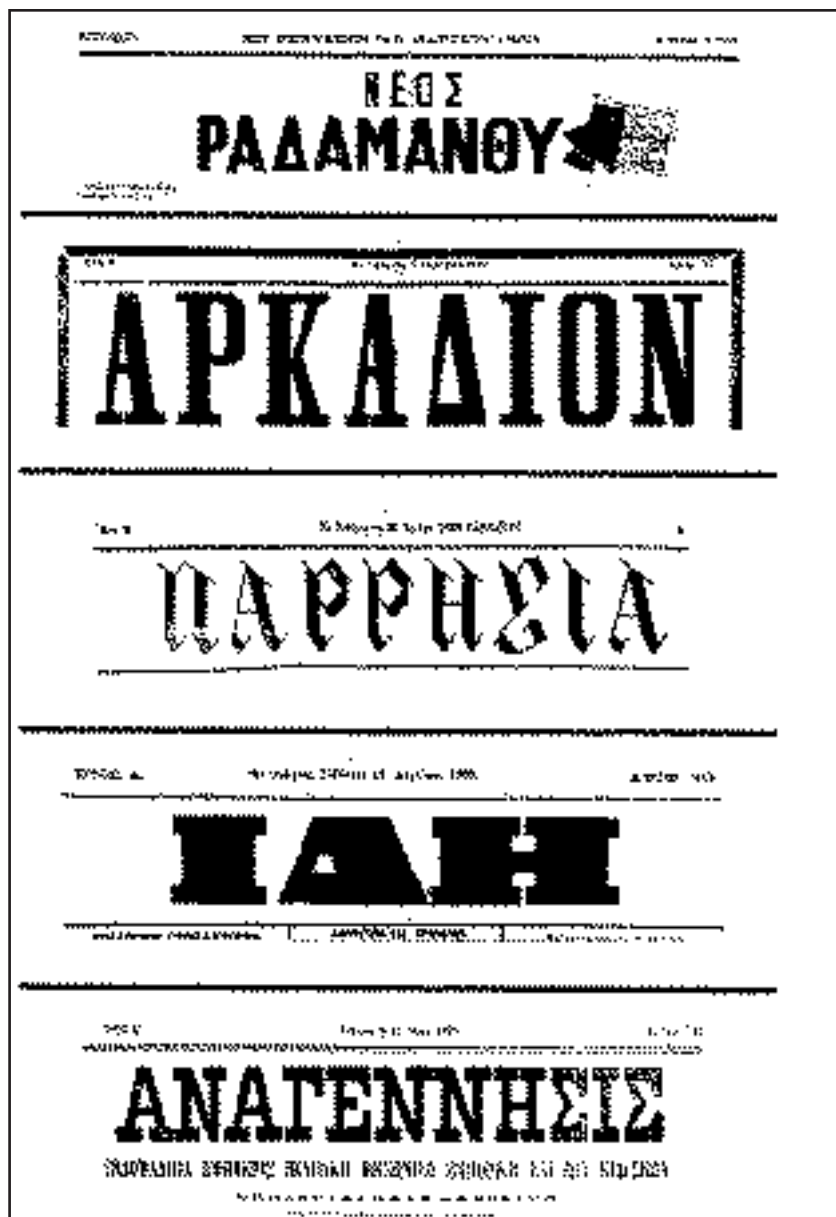
Διπλή της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου

ΕΙΝΑΙ πασιφανής η σημασία του Τύπου στην πρόοδο και ευημερία ενός τόπου, αλλά και στον σωστό προσανατολισμό της κοινωνίας στην οποία απευθύνεται. Ιδιαίτερα ο επαρχιακός Τύπος καλείται να παίξει έναν ακόμη ρόλο, εξίσου σημαντικό με τον προηγούμενο. Να αποθησαυρίσει, δηλαδή, όλες εκείνες τις πληροφορίες που συνθέτουν το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό πρόσωπο ενός τόπου μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Εκεί αποτυπώνονται οι μεγάλες και μικρές στιγμές της τοπικής κοινωνίας, οι χαρές και οι συμφορές της, οι αγωνίες της και οι πόθοι της, καθώς και οι φυσιογνωμίες που διαδραμάτισαν μικρό ή μεγάλο ρόλο στα τοπικά πράγματα. Ολα αυτά μαζί αποτελούν πρώτη ύλη ανεκτίμητης αξίας για τον ιστορικό και τον κοινωνιολόγο, που θα θελήσει να συνθέσει την ταυτότητα ενός τόπου και της κοινωνίας που τον κατοικεί.

Ο Τύπος του Ρεθύμνου, που γεννήθηκε κάτω από καθεστώς σκλαβιάς, στα 116 χρόνια της ζωής του, υπηρέτησε και εξακολουθεί να υπηρετεί με συνέπεια και αφοσίωση τον τόπο, πιστός στην αποστολή του όπως την ορίσαμε παραπάνω. Μέσα σε αυτά τα χρόνια είδαν το φως περί τους ογδόντα τίτλοι εφημερίδων. Αριθμός υπερβολικά μεγάλος για μια μικρή πόλη όπως το Ρέθυμνο, όμως ενδεικτικός του δυναμισμού και της δίψας του λαού του Ρεθύμνου για ενημέρωση και γνώση και κατ'επέκταση για πρόοδο και ευημερία.

Λόγω της στενότητας του χώρου δεν είναι δυνατή η εκτενής και αναλυτική παρουσίαση κάθε εφημερίδας χωριστά και ιδιαίτερα η προσέγγισή της από ποιοτική άποψη. Γι' αυτό θα περιοριστούμε στη γενική παρατήρηση πως ο ρεθυμνιώτικος Τύπος ήταν και εξακολουθεί να είναι αξιόλογος. Από τις στήλες του είδαν το φως, πέρα από τη συνήθη ειδησεογραφία, νευρώδη άρθρα τοπικού και ευρύτερου χαρακτήρα, πνευματώδεις επιστολές και αξιόλογα λογοτεχνικά κείμενα. Επίσης παρέλασαν από τις στήλες του προσωπικότητες τοπικής, αλλά και πανελληνίας εμβέλειας, δηλαδή ό,τι αξιόλογο έχει να επιδείξει το Ρέθυμνο στα γράμματα, τις τέχνες και τις επιστήμες.

Ως προς τη διάρκειά τους, οι εφημερίδες του Ρεθύμνου ποικίλλουν από θνησιγενείς μέχρι μακρόβιες με ζωή πολλών δεκαετιών. Ως προς την περιοδικότητά τους, κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια κυκλοφορούν μόνο εβδομαδιαίες και σπανιότερα δισεβδομαδιαίες, ενώ οι καθημερινές εμφανίζονται από το

Οι πρώτες εφημερίδες του Ρεθύμνου.

1932 και μετά. Ως προς το σχήμα και τον αριθμό σελίδων, μέχρι τον πόλεμο (1940) κυριαρχούν οι τετρασέλιδες σε σχήμα 35 επί 45 εκ. με μικρές αυξομειώσεις, ενώ μεταπολεμικά το σχήμα μεγαλώνει και ο αριθμός των σελίδων παραμένει ο ίδιος. Σήμερα, ακολουθώντας το γενικότερο κλίμα, έχουν επανέλθει στο μικρό σχήμα και έχει αυξηθεί ο αριθμός των σελίδων τους.

Τα χρόνια της σκλαβιάς (1881-1898)

Μέχρι τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) δεν επιτρεπόταν η έκδοση εφημερίδων στην Κρήτη. Με το άρθρο 15 αυτής της Σύμβασης «Επιτρέπεται η εν τη Νήσω σύστασις Φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων». Η σημασία αυτού του άρθρου είναι αντιστρόφως ανάλογη με το ολιγόλογο της διατύπωσής του. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε

ότι η συμβολή του Τύπου στην απαλλαγή της Κρήτης από τον οθωμανικό ζυγό ήταν εξίσου σημαντική με αυτήν των όπλων. Αλλωστε, αυτό φαίνεται από τις συνεχείς διώξεις που υπέστησαν οι πρώτες κρητικές εφημερίδες και από το γεγονός ότι μόλις εννιά χρόνια μπόρεσαν να τις ανεχθούν οι τουρκικές αρχές, αφού το 1989 απαγορεύθηκε και πάλι η κυκλοφορία τους.

Από τους πρώτους που έσπευσαν να εκμεταλλευθούν τη δυνατότητα που τους έδινε το άρθρο 15 της Σύμβασης της Χαλέπας, ήταν ο Στυλιανός Εμμ. Καλαϊτζάκης, ο πατριάρχης της ρεθυμνιώτικης εφημεριδογραφίας ή όπως προσφύως αποκλήθηκε «ο Γουτεμβέργιος του Ρεθύμνου». Ίδρυσε το πρώτο τυπογραφείο στο Ρέθυμνο, εξέδωσε συνολικά επτά εφημερίδες και άνοιξε το δρόμο για να ακολουθήσουν όλοι οι άλλοι. Την 21η Ιανουαρίου 1881 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της πρώτης ρεθυμνιώτικης εφημερίδας, με τίτλο *Νέος Ρα-*

δάμανθος, σε αντιδιαστολή με τον *Ραδάμανθου* που εξέδισε επί τριακονταετία στην Αθήνα ο θεός του Εμμ. Βυβιλάκης. Η εφημερίδα εκδίδεται ανελλιπώς μέχρι τις 22-9-1884, οπότε και συμπληρώνει 180 φύλλα.

Σ' αυτή τη φάση ο Καλαϊτζάκης αποφασίζει να δώσει στην εφημερίδα του πιο δυναμικό αντιπολιτευτικό χαρακτήρα απέναντι στην τουρκική διοίκηση. Μετονομάζει τον *Νέο Ραδάμανθου* σε *Αρκαδίου*, καθιστώντας προφανείς τις προθέσεις του και επιτρέποντας τους αναπόφευκτους συνειρμούς με το μοναστήρι – σύμβολο. Πράγματι η εφημερίδα τίμησε στο ακέραιο το όνομά της. Η αρθρογραφία της είναι τόσο επιθετική, ώστε η τουρκική εφημερίδα των Χανίων *Ιντιμπαχ* ζητεί την παύση του *Αρκαδίου* επειδή δημοσίευσε πράγματα που «ούτε εφημερίδα των Αθηνών θα τολμούσε να δημοσιεύσει». Ήταν φανερό ότι οι Τούρκοι δεν θα ανέχονταν επί πολύ αυτήν την κατάσταση. Πράγματι, έπειτα από δύο προσωρινές παύσεις το *Αρκαδίου* παύεται οριστικά στις 27-9-1888 επειδή δημοσίευσε «πράγματα πειρακτικά τη κυβερνήσει». Το πρώτο φύλλο του *Αρκαδίου* κυκλοφόρησε στις 29-9-1884 και το τελευταίο με αριθμό 144 στις 27-9-1888.

Η επόμενη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Ρέθυμνο στις 9-3-1885 ήταν η *Παρρησία*. Την εξέδισε ο Νικ. Δρουλιόσκος και τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Εμμ. Καλαϊτζάκη. Όπως υποδηλώνει και το όνομά της η *Παρρησία* δεν χαρίστηκε στην τουρκική εξουσία, με συνέπεια να έχει την τύχη του *Αρκαδίου*. Παύθηκε για ένα μήνα τον Δεκέμβριο του 1887, επειδή δημοσίευσε προσβλητικές φράσεις για την Υψηλή Πύλη. Το τελευταίο γνωστό φύλλο της *Παρρησίας* είναι το 162 της 3ης Μαρτίου 1889.

Η τελευταία εφημερίδα αυτής της περιόδου ήταν η *Ιδη*, που εξέδωσε αρχικά ο Χ.Α. Καλοειδής και στη συνέχεια ανέλαβε ο Θεμ. Γ. Παπαδάκης. Το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 24-3-1888 και το τελευταίο με αριθμό 46 στις 5-6-1889, οπότε διακόπηκε η κυκλοφορία όλων των κρητικών εφημερίδων, δεδομένου ότι κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος στο νησί και ανακλήθηκαν τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί με τη Σύμβαση της Χαλέπας. Στη δεκαετία που ακολούθησε (1889 - 1898) δεν κυκλοφόρησαν εφημερίδες στο Ρέθυμνο πέρα από κάποιες δικαστικές που δημοσίευαν κυρίως πλειστηριασμούς.

Αυτονομία (1898-1913)

Με την έναρξη της περιόδου της αυτονομίας της Κρήτης εκδίδονται στο Ρέθυμνο, σχεδόν ταυτόχρονα,

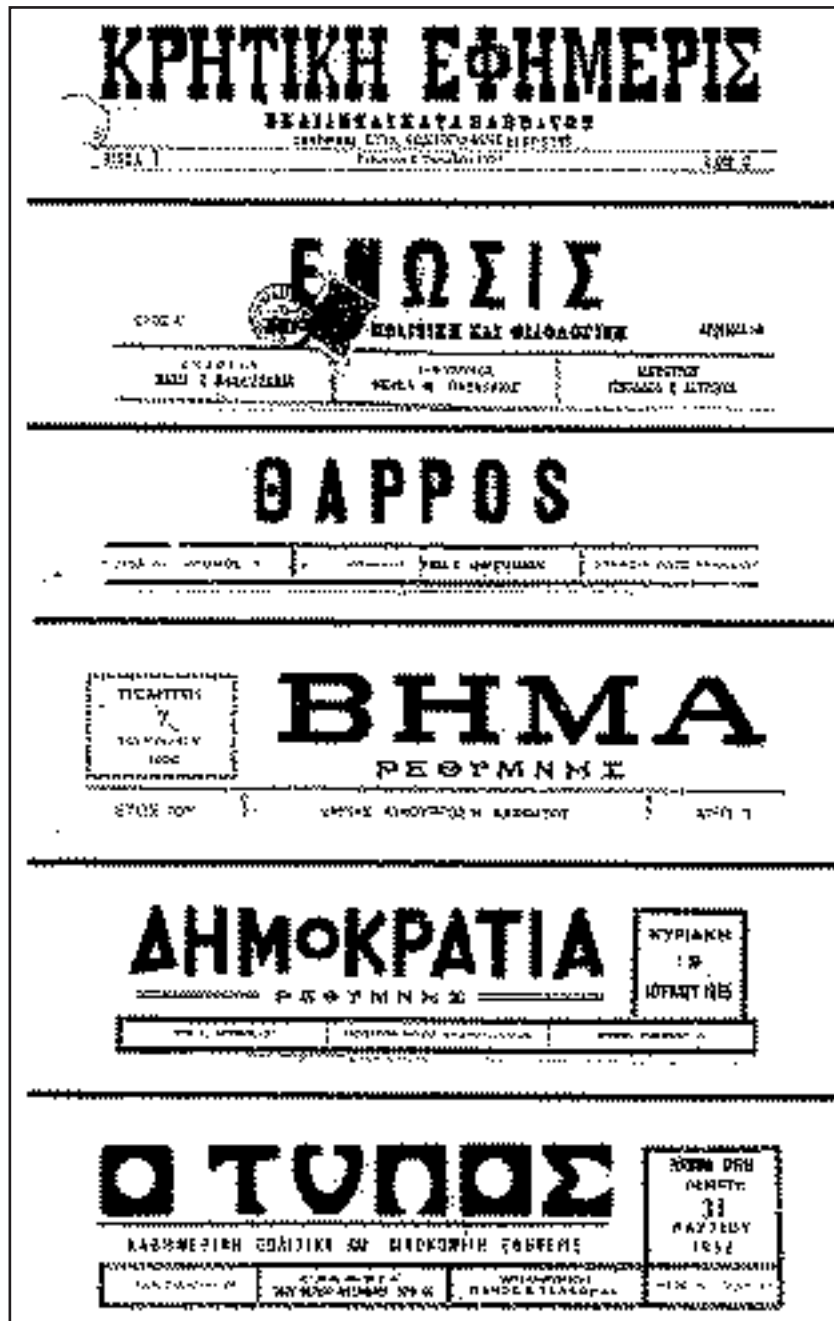
τρεις εφημερίδες: Το *Ρέθυμνον* του Στυλ. Καλαϊτζάκη (24-22-1898), η *Αναγέννησις* του Θεμ. Παπαδάκη (1-12-1898) και η *Κρήτη* του Ιωάννη Σειράγα (27-12-1898). Το *Ρέθυμνον* και η *Κρήτη* κλείνουν με τη συμπλήρωση τριών φύλλων, ενώ η *Αναγέννησις*, αν και με διακοπές, εκδίδεται μέχρι το 1907. Ακολουθούν η *Επιθεώρησις* (1900 - 1905) των Γ. Παπαδόπετρου - Θεμ. Παπαδάκη και η *Κρητική Εφημερίς* (1901-1904) του Στυλ. Κωστογιάννη, η οποία, από άποψη περιεχομένου, μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις πλέον αξιόλογες εφημερίδες της εποχής, δεδομένου ότι φιλοξένησε σημαντικά λογοτεχνικά, ιστορικά και λαογραφικά κείμενα. Και οι τρεις εφημερίδες αυτής της περιόδου, δηλ. *Αναγέννησις*, *Επιθεώρησις* και *Κρητική Εφημερίς*, υπό το κλίμα της γενικής ευφορίας των πρώτων χρόνων ελευθερίας της Κρήτης, ακολουθούν φιλοπριγκιπική γραμμή, δηλαδή τάσσονται υπέρ του ύπατου αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου και της πολιτικής του.

Αντίθετα, οι εφημερίδες που ακολουθούν ανήκουν, σχεδόν στο σύνολό τους, στη βενιζελική παράταξη και υποστηρίζουν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Πρώτη σ' αυτή την ομάδα είναι η *Ελευθερία* (1907) του Στυλ. Καλαϊτζάκη, ο οποίος επαναδραστηριοποιείται έπειτα από σιωπή αρκετών χρόνων. Ακολουθούν η *Μεταρρύθμισις* (1908-1909) του δικηγόρου Γεωργίου Σμπώκου και η *Ενωσις* (1908-1909) με εκδότη τον Βασίλειο Στ. Καλαϊτζάκη, διευθυντή το Νικ. Ασρινό και υπεύθυνο συντάκτη τον Μενέλαο Μ. Παπαδάκη. Στις 18-4-1910 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Δράσις* (1910-1911), η οποία αποτελεί το κύκνειο άσμα του Στυλ. Ε. Καλαϊτζάκη, δεδομένου ότι στις 8-4-1911 αποσύρεται από την ενεργό δράση και την εφημερίδα αναλαμβάνει ένα άλλο μεγάλο αστέρι της ρεθυμνιώτικης δημοσιογραφίας, ο Λυκούργος Καφφάτος. Τον ίδιο χρόνο (1911) εκδίδουν εφημερίδα με τον τίτλο *Μουτεφτάς* και οι Τούρκοι του Ρεθύμνου, από την οποία δεν διασώθηκε κάποιο φύλλο, άλλωστε η προσπάθεια φαίνεται πως ήταν θνησιγενής.

Η επόμενη εφημερίδα που είδε το φως στο Ρέθυμνο ήταν το *Θάρρος* (1911-1912) του Μίνωα Κ. Ανδρουλιδάκη. Χαρακτηριστικό αυτής της εφημερίδας ήταν ότι τυπωνόταν όπως η *Εστία* των Αθηνών, δηλαδή με την τελευταία σελίδα για πρώτη. Τελευταία εφημερίδα αυτής της περιόδου ήταν το *Αρκάδι* (1912), που εξέδιδε ο Ιωάννης Δ. Παλιεράκης.

Η περίοδος 1913-1914

Το φύλλο που αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του ρεθυμνιώτικου Τύπου, όχι μόνο αυτής της περιόδου, είναι η *Κρητική Επιθεώρησις*. Πρόκειται για τη μακροβιότερη εφημερίδα της Κρήτης και μια από τις πιο μακρόβιες της Ελλάδας. Εκδίδεται χωρίς διακοπή -με εξαίρεση τα χρόνια της κατοχής- από το 1912 μέχρι σήμερα! Το πρώτο φύλλο εκδόθηκε την 1-9-1912 με εκδότη-διευθυντή το Βασίλειο

Μερικά φύλλα του πρώτου μισού του 20ου αιώνα.

Ο Τύπος του Ρεθύμνου σήμερα.

Στυλ. Καλαϊτζάκη, που κράτησε τη διεύθυνση μέχρι το 1933, οπότε τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Ιωάννης, που με τη σειρά του έμεινε στο τιμόνι της εφημερίδας μέχρι το 1961. Τον διαδέχθηκε ο γιος του Στέλιος, που κράτησε την εφημερίδα μέχρι τον θάνατό του (1996). Σήμερα την *Κρητική Επιθεώρησις* διευθύνει ο γιος του τελευταίου, Γιάννης.

Τον Γενάρη του 1915 ο Λυκούργος Καφφάτος που μνημονεύσαμε πιο πάνω, εκδίδει την εφημερίδα *Βήμα*, η οποία έμελλε να γίνει η δεύτερη σε διάρκεια εφημερίδα του Ρεθύμνου, αφού εκδιδόταν -με μικρές διακοπές- από το 1915 μέχρι το καλοκαίρι του 1995, οπότε ανεστάλη η έκδοσή της. Τη διεύθυνση του *Βήματος* είχε μέχρι το 1958 ο ιδρυτής του Λ. Καφφάτος, τον οποίο διαδέχθηκε ο γιος του Βαγγέλης από το 1958 μέχρι το 1995, οπότε δυστυχώς έκλεισε η εφημερίδα ύστερα από ζωή σχεδόν οχτώ δεκαετιών!

Την ίδια χρονιά που πρωτοκυκλοφορεί το *Βήμα*, δηλ. το 1915, βλέπουν το φως άλλες τρεις εφημερίδες με μικρή διάρκεια ζωής: Η *Πρωία* του Γ. Σμπώκου, η *Αυγή* του Αλέξ. Γ. Τσεβράκη και το *Εμπρός* του Νικ. Κ. Ανδρουλιδάκη. Τον Απρίλιο του 1916 εκδίδεται από τον Ευστράτιο Φωτάκη ο *Αγών*, ο οποίος κυκλοφορεί μέχρι τα τέλη του 1917. Τον Απρίλιο του 1920 ο Νικ. Ανδρουλιδάκης εκδίδει τον *Ελεύθερο Λόγο*, του οποίου η έκδοση διαρκεί μέχρι τα τέλη του ίδιου έτους. Περί τα μέσα του ίδιου χρόνου (1920) κυκλοφορεί η *Πολιτική Ανεξαρτησία*, έντυπο προσκείμενο στο Λαϊκό Κόμμα, τη διεύθυνση του οποίου, μέχρι το 1923 που έκλεισε, είχαν διαδοχικά οι Ιωάννης Σφηνιάς, ο Χ. Χατζηδάκης, ο Ν. Γ. Αθανασιάδης, ο Γ. Ν. Σερτεδάκης, ο Π. Καρώνης και ο Μάρκος Χαμαράκης.

Εφημερίδες του μεσοπολέμου

Η τέταρτη εκδοτική προσπάθεια του Νικ. Ανδρουλιδάκη ήταν πιο επιτυχημένη από τις τρεις προηγούμενες. Η *Δημοκρατία* που εξέδωσε τον Σεπτέμβριο του 1922 διέγραψε μια επιτυχημένη πορεία δέκα χρόνων και καταξιώθηκε ως μια από τις πιο αξιόλογες εφημερίδες του Ρεθύμνου.

Άλλες σημαντικές εφημερίδες του μεσοπολέμου ήταν: Η *Αστραπή* (1925-1931) του Στέλιου Π. Δρακάκη, η *Ερευνα* (1929-1933) του Γιώργου Γεωρβασάκη, η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1930-1931) του Πολύβιου Τσάκωνα και ο *Τύπος* (1932-1939) του Μάνου Τσάκωνα, ο οποίος ήταν η πρώτη καθημερινή εφημερίδα του Ρεθύμνου με διάρκεια, αφού κάποιες προγενέστερες προσπάθειες δεν ευδοκίμησαν.

Στην περίοδο του μεσοπολέμου είδαν το φως στο Ρέθυμνο και άλλες εφημερίδες, ελάσσονες όμως σε σχέση με τις προηγούμενες. Αυτές ήταν: Ο *Εφεδρος*, προεκλογικό έντυπο του Λαϊκού Κόμματος που κυκλοφόρησε τις παραμονές των εκλο-

Συνέχεια στην 20ή σελίδα

Σήμα κατατεθέν της πόλης του Ρεθύμνου ο φάρος, στην είσοδο του λιμανιού (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

Συνέχεια από την 19η σελίδα

γών του 1920 και του 1923. Η *Δράσις* (1923), «Όργανον του Συλλόγου Εφέδρων Αξιωματικών Νομού Ρεθύμνης, με υπεύθυνο τον Πολύβιο Τσάκωνα. Τα *Κρητικά Σπορ* (1930), η πρώτη αθλητική εφημερίδα της Κρήτης. Η *Αλήθεια* (1932), των Εμμ. Χ. Τσιριμονάκη και Ιωάννη Δαλέντζα. Ο *Αγρότης* (1932), όργανο του Αγροτικού Κόμματος με διευθυντή τον Γ. Γιακουμογιαννάκη. Η *Εφεδρική Σκέψις* (1932-1935), «Όργανον των Συμπερόντων των Εφέδρων Πολεμιστών». Ο *Δημοκρατικός Αγών* (1935), με διευθυντή τον Κυρ. Κυριακάκη. Το *Εμπρός* (1936-1937), αντιβενιζελική εφημερίδα με διευθυντή τον Ν. Αθανασιάδη. Ο *Ελεύθερος Λόγος* (1936), των Μπότη Γεωρβασάκη και Κ. Μαυρουλάκη. Επανεκδίδεται η *Πολιτική Ανεξαρτησία* για τις ανάγκες του προεκλογικού αγώνα στις εκλογές της 26-1-1936.

Τα μεταπολεμικά χρόνια (1945 - 1974)

Κατά την περίοδο της Κατοχής δεν κυκλοφόρησαν εφημερίδες στο Ρέθυμνο, εκτός από κάποια αντιστασιακά φύλλα που τυπώνονταν σε πολύγγραφο (*Νίκη*, *Φιλική Φωνή*, *Πατρίς*, *Ελληνική Φωνή*). Με τη λήξη της Κατοχής επανακυκλοφορούν η *Κρητική Επιθεώρησης και το Βήμα*, αλλά εκδίδονται και κάποια άλλα φύλλα, κυρίως κομματικού χαρακτή-

ρα, όπως: *Η Νίκη* (1945), Όργανο των Κομμάτων του ΕΑΜ. Η *Πατρίς* (1945), Επίσημον Όργανον της Ε.Ο.Ρ. Η *Εθνική Φωνή* (1945), Όργανο της Ε.Ο.Κ. Ρεθύμνης. Η *Ελληνική Φωνή* (1946), «Διευθύνεται υπό Επιτροπής Εθνικοφρόνων». Η *Σοσιαλιστική Φωνή* (1947), Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής του Σοσιαλιστικού Κόμματος. Η *Δημοκρατική Φωνή* (1950), «Εκδοσις της Δημοκρατικής Παρατάξεως» με υπεύθυνο τον Κων. Αντωνάκη. Το *Δελτίον ΕΠΕΚ* (1951) με υπεύθυνο τον Σταύρο Μπίρη.

Αλλα φύλλα της ίδιας περιόδου ήταν: Η *Εφημερίς του Γεωργού* (1945), του Μανούσου Χατζηγηργόρη. Η *Αγροτική Αυγή* (1947 - 1949), του Γιάννη Καλαϊτζάκη με διευθυντή τον Γεώργιο Τσουδερό. Η *Πολιτεία* (1949 - 1950), η τελευταία εκδοτική προσπάθεια του Νικ. Ανδρουλιδάκη. Η *Επαρχία* (1949 - 1950), με έδρα το χωριό Σπήλι και με διευθυντή τον Στέλιο Α. Καλογρίδη.

Στη δεκαετία του 1960 εκδίδονται οι εφημερίδες: *Νέος Κόσμος* (1961 - 1967), των Κ. Μαυρουλάκη και Δ. Δηληπαράσχου, *Εμπρός* (1963 - 1967), με διευθυντή τον Αχιλλέα Κεφαλογιάννη και *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, με εκδότη - διευθυντή τον Γιάννη Χαλκιαδάκη. Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών εφημερίδων είναι ότι τις έκλεισε η δικτατορία της 21-4-67. Μάλιστα, ο διευθυντής των *Ρεθεμνιώτικων Νέων* συλλαμβάνεται και φυλακίζεται. Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας τα *Ρεθεμνιώτικα*

Νέα επανεκδίδονται και συνεχίζοντας να κυκλοφορούν αδιαλείπτως μέχρι σήμερα αποτελούν την τρίτη σε μακροβιότητα εφημερίδα του Ρεθύμνου. Πρόσφατα τη σκυτάλη της διεύθυνσης της εφημερίδας ανέλαβε ο γιος του ιδρυτή της Μανόλης.

Μετά τη μεταπολίτευση

Περί τα τέλη του 1974 οι αδελφοί Στέλιος και Μανώλης Καλαϊτζάκης εκδίδουν από μια εβδομαδιαία εφημερίδα. Ο πρώτος τα *Νέα της Κρήτης* και ο δεύτερος την *Ελευθερία*. Και οι δύο προσπάθειες δεν είχαν διάρκεια, αφού τα *Νέα της Κρήτης* συμπλήρωσαν μόλις πέντε φύλλα και η *Ελευθερία* οχτώ. Τον Νοέμβρη του 1977 εκδίδεται από τον Λυκούργο Σμπάκο η *Ελεύθερη Γνώμη*, της οποίας η έκδοση διαρκεί μέχρι τον Σεπτέμβρη του 1984. Ακολουθεί η έκδοση του εβδομαδιαίου φύλλου *Ρεθεμνιώτικο Μέλλον* (1978 - 1982) από τον Δημήτρη Αρχοντάκη, δήμαρχο του Ρεθύμνου σήμερα. Αξιοπρόσεκτη είναι η περίπτωση της αγγλόφωνης εβδομαδιαίας εφημερίδας *Rethymnon News*, η οποία απευθυνόταν στους ξένους επισκέπτες της πόλης και η οποία εκδόθηκε τα καλοκαίρια των ετών 1979 και 1980. Τον Μάρτη του 1980 εκδίδεται από το τοπικό ΠΑΣΟΚ η, επίσης εβδομαδιαία, *Αλλαγή*, της οποίας η έκδοση διαρκεί μέχρι τον Νοέμβρη του 1985. Τον Απρίλη του ίδιου χρόνου κυκλοφορεί η επίσης προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ

καθημερινή εφημερίδα *Ρέθυμνο*, η οποία κλείνει τον Νοέμβρη του 1989. Τον Μάρτη του 1989 εκδίδεται από τον Αντώνη Καρυστιανό η καθημερινή εφημερίδα *Διαφάνεια*, όμως η έκδοσή της αναστέλλεται με τη συμπλήρωση μόλις δέκα φύλλων.

Στον χώρο του αθλητικού Τύπου ιδιαίτερη δραστηριότητα έχει επιδείξει ο Γιώργος Σταράκης, ο οποίος εκδίδει από τον Αύγουστο του 1990 μέχρι σήμερα το εβδομαδιαίο *Αθλητικό Ρέθυμνο*. Ο ίδιος είχε κάνει και παλιότερα (1982) άλλη μια, όχι ιδιαίτερα επιτυχημένη, προσπάθεια με τα *Ρεθεμνιώτικα και Κρητικά Σπορ*.

Η επόμενη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Ρέθυμνο ήταν η *Ρεθεμνιώτικη Βδομάδα* (1991-1992), με εκδότη -διευθυντή τη Μαρία - Ελένη Αγγελιδάκη. Τον Ιούλιο του 1993 εκδίδεται από τον Δημήτρη Τζανακάκη η εβδομαδιαία *Ελευθερία*, της οποίας η έκδοση συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Τελευταία εκδοτική προσπάθεια στο Ρέθυμνο είναι αυτή της καθημερινής *Ρεθεμνιώτικης Γνώμης*, η οποία κυκλοφορεί τον Δεκέμβρη του 1995 και κλείνει τον Ιούλιο του 1996.

Αυτό είναι με λίγα λόγια το χρονικό του ρεθυμνιακού Τύπου, στο οποίο δεν έχουν περιληφθεί, λόγω του περιορισμένου χώρου, τα περιοδικά, καθώς και οι εφημερίδες με περιοδικότητα μεγαλύτερη της εβδομάδας, όπως οι συντεχνιακές, οι μαθητικές και εκείνες που εκφράζουν κάποια επαρχία ή κάποιο χωριό.

Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου

Αν και περιλαμβάνει σπάνια βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες, στεγάζεται σε ένα ακατάλληλο κτίσμα

Του **Γιάννη Ζ. Πατιμούτλου**

Δ/ντή της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου

ΤΟ ΡΕΘΥΜΝΟ έχει μια παράδοση στα Γράμματα, η οποία διασώζεται μέχρι σήμερα με τη φράση «οι Ρεθεμνιώτες για τα Γράμματα» ή με το προσωνύμιο «πόλη των Γραμμάτων». Η παράδοση αυτή βρίσκει την αιτιολογική της βάση στην περίοδο της Βενετοκρατίας, οπότε, πράγματι, υπήρξε στο Ρέθυμνο μεγάλη άνθηση στα γράμματα και τις τέχνες.

Σ' αυτήν την περίοδο ανάγονται και οι πρώτες πληροφορίες για ύπαρξη βιβλιοθηκών στο Ρέθυμνο, έστω και ιδιωτικών. Πρόκειται για τις βιβλιοθήκες των Ρεθυμνίων λογίων της Αναγέννησης, Αντώνιου Καλλέργη (1521-1555) και Φραγκίσκου Μπαρότση (1537-1604). Η βιβλιοθήκη του δευτέρου, εκτός από τα πρώτα δείγματα της τυπογραφίας, περιλάμβανε και μια από τις πλουσιότερες συλλογές χειρογράφων κωδικών, μέρος των οποίων φυλάσσεται σήμερα στην Μπενετοκρατική Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.

Κατά την ίδια περίοδο φαίνεται πως και το μοναστήρι του Αρκαδιού διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη, αν κρίνουμε από τα υπολείμματα της που αναφέρει ο Γερμανός περιηγητής F.W. Sieber που επισκέφθηκε το νησί το 1817. Ο ίδιος περιηγητής μας πληροφορεί ότι ο Ιωάννης Λαζαρόπουλος ο μετέπειτα Επίσκοπος Ρεθύμνης Ιωαννίκιος (1826-1838) «είχε μια βιβλιοθήκη από μερικές εκατοντάδες των πιο εκλεκτών έργων».

Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για τη δημιουργία και λειτουργία βιβλιοθήκης όπως την εννοούμε σήμερα, έγινε από τον Φιλεκαπιδευτικό Σύλλογο Ρεθύμνης, που ιδρύθηκε το 1887 και διέγραψε μια υπερτριανταετή τροχιά με σημαντική κοινω-

Το πρώτο Δ.Σ. της Πνευματικής Εστίας Ρεθύμνης, ιδρυτικού σωματίου της Βιβλιοθήκης. Καθήμενοι από αριστερά: Εμμ. Φραγκεδάκης, Πολ. Τσάκωνας (πρόεδρος), Β. Καλαϊτζάκης, Ιωάν. Βελέντζας. Ορθοί: Γ. Τσουδερός, Κ. Αντωνάκης, Δ. Δαφέρμας, Κ. Καλοκύρης και Ευάγγ. Δρανδάκης.

φελή δράση, ιδιαίτερα στους τομείς της εκπαίδευσης και του πολιτισμού γενικότερα. Η Βιβλιοθήκη του Φ.Σ.Ρ. αριθμούσε περίπου 3.000 τόμους στους οποίους περιλαμβάνονταν μέρος της βιβλιοθήκης του επισκόπου Ιωαννικίου, που προαναφέραμε, καθώς και περίπου 700 τόμοι που δώρησε στην «Κοινότητα της Πόλεως Ρεθύμνης» ο Ρεθυμνιώτης ευπατρίδης Εμμανουήλ Βυβιλάκης. Μετά τη διάλυση του Φ.Σ.Ρ., κάπου μέσα στη δεκαετία 1910-1920, τα βιβλία περιήλθαν στην κυριότητα της Βιβλιοθήκης του δήμου Ρεθύμνης, η οποία στην πράξη ουδέποτε λειτούργησε, αφού τα βιβλία παρέμειναν αποθηκευμένα μέχρι το 1946, οπότε ιδρύθηκε η Πνευματική Εστία Ρεθύμνης.

Το σωματείο αυτό συστάθηκε με αποκλειστικό σκοπό τη δημιουργία βιβλιοθήκης στο Ρέθυμνο. Ιδρυτές

και μέλη του πρώτου Δ.Σ. ήταν οι: Πολύβιος Τσάκωνας δικηγόρος (πρόεδρος), Κώστας Αντωνάκης δικηγόρος, Ιωάννης Δαλέντζας λογοτέχνης, Δημήτριος Δαφέρμος καθηγητής, Ευάγγελος Δρανδάκης δικηγόρος, Νικ. Β. Δρανδάκης καθηγητής, Βασίλειος Καλαϊτζάκης εκδότης εφημερίδας, Κώστας Καλοκύρης καθηγητής, Γεώργιος Τσουδερός γιατρός, και Εμμανουήλ Φραγκιαδάκης γιατρός. Σήμερα βρίσκονται στη ζωή μόνο οι Ν.Β. Δρανδάκης και Κ. Καλοκύρης, και οι δύο ομότιμοι καθηγητές πανεπιστημίου.

Τα βιβλία της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, δηλαδή του Φιλεκαπιδευτικού Συλλόγου, όσα διασώζονταν μετά την πολυετή αποθήκευση, αποτέλεσαν τον πυρήνα της βιβλιοθήκης της Πνευματικής Εστίας. Η βιβλιοθήκη στεγάστηκε σ' ένα δωμάτιο του ερειπωμένου κτιρίου του παλαιού παρθεναγωγείου, που επισκευάστηκε για το σκοπό αυτό, δηλαδή, στο ίδιο κτίριο που στεγάζεται μέχρι σήμερα η Βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου. Παράλληλα έγιναν εκκλήσεις από τον τοπικό Τύπο για προσφορά βιβλίων και στάλθηκαν δεκάδες επιστολές σε ιδιώτες και οργανισμούς. Η ανταπόκριση του κοινού υπήρξε συγκινητική και είχε σαν αποτέλεσμα να αρχίσει η λειτουργία της βιβλιοθήκης με έναν ικανοποιητικό αριθμό βιβλίων. Επειδή η Πνευματική Εστία δεν είχε τις απαιτούμενες οικονομικές δυνατότητες να συντηρήσει τη βιβλιοθήκη, άρχισαν προσπάθειες για να αναλάβει το κράτος το βάρος των δαπανών λειτουργίας. Οι προσπάθειες αυτές καρποφόρησαν το 1953, οπότε έγινε δημόσια και πέρασε στην ευθύνη του υπουργείου Παιδείας.

Από το 1953 μέχρι το 1966 η Δημό-

σια Βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου λειτούργησε με έναν μόνο υπάλληλο, τον Μάρκο Γιουμπάκη, που κυριολεκτικά αφιέρωσε τη ζωή του στην πρόοδο και την ανάπτυξη της, επί τριάντα συνεχή χρόνια μέχρι τον πρόωρο θάνατό του, κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες.

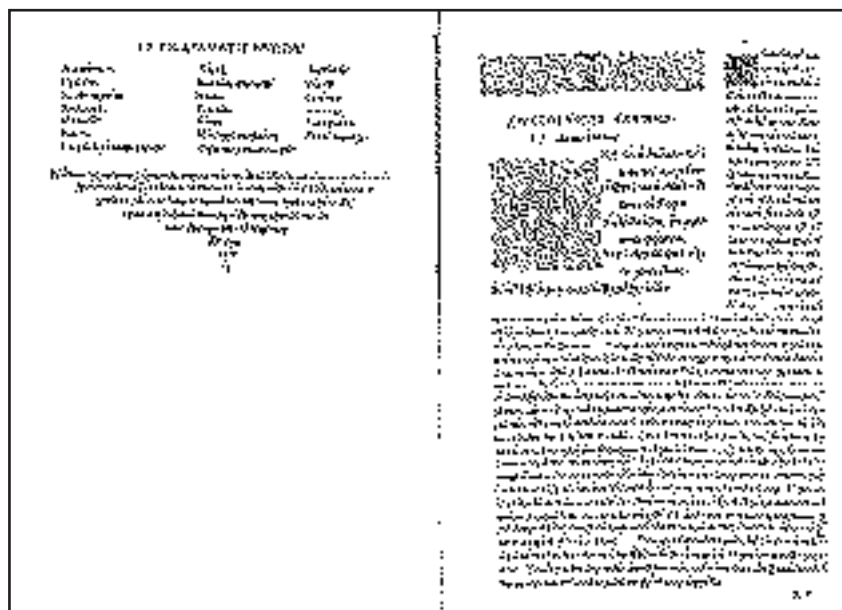
Ελλειψη στέγης

Το 1972 ορίστηκε ως κεντρική και εξοπλήστηκε με δύο βιβλιοαυτοκίνητα (κινητές βιβλιοθήκες), τα οποία επί 22 και πλέον χρόνια έφεραν το βιβλίο ακόμη και στα πιο απόμακρα και απομονωμένα χωριά της Κρήτης. Δυστυχώς, πρόσφατα, αποσύρθηκαν από την κυκλοφορία λόγω παλαιότητας, αλλά ελπίζουμε ότι σύντομα θα αντικατασταθούν με νέα, προκειμένου να συνεχίσουν την τόσο σημαντική δραστηριότητά τους.

Από το 1972 μέχρι σήμερα η ανάπτυξη της βιβλιοθήκης υπήρξε εντυπωσιακή. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι συλλογές της που τότε μόλις έφταναν τις 20.000 τόμους, σήμερα φτάνουν τις 95.000, στις οποίες πρέπει να προστεθούν περί τους 10.000 τόμους περιοδικών, καθώς και ένα πλούσιο αρχείο τοπικών και αθηναϊκών εφημερίδων. Εξυπηρετεί κάθε χρόνο περίπου 30.000 χρήστες, ενώ το δανειστικό της τμήμα, που αριθμεί 3.000 ενεργά μέλη, πραγματοποιεί περί τους 15.000 δανεισμούς τον χρόνο. Ως γενική βιβλιοθήκη απευθύνεται στο σύνολο του πληθυσμού, άλλωστε αυτό φαίνεται και από τη σύνθεση του κοινού που τη χρησιμοποιεί, η οποία σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που τηρεί η βιβλιοθήκη είναι η εξής: Μαθητές όλων των βαθμίδων 40%, φοιτητές 15% και ιδιώτες 45%.

Πριν από μερικά χρόνια άρχισε η σταδιακή μηχανοργάνωση της βιβλιοθήκης και σήμερα διαθέτει πολυχρηστικό σύστημα με οκτώ θέσεις εργασίας, ενώ έχουν αυτοματοποιηθεί βασικές λειτουργίες της, όπως ο κατάλογος και ο δανεισμός.

Ανασταλτικό στοιχείο στην παραπέρα εξέλιξη της βιβλιοθήκης είναι η έλλειψη κατάλληλης στέγης. Το κτίριο που τη στεγάζει είναι ακατάλληλο λόγω παλαιότητας, αλλά και απολύτως ανεπαρκές από την άποψη των χώρων. Πολύχρονες προσπάθειες επίλυσης του προβλήματος, οι οποίες χρονολογούνται από το 1964, δεν έχουν μέχρι στιγμής ευδοκιμήσει. Για πρώτη φορά, εφέτος, υπάρχουν βάσιμες ελπίδες ότι θα δρομολογηθεί η επίλυση του προβλήματος, αφού έχει προβλεφθεί από το υπουργείο Παιδείας η απαραίτητη πίστωση για αγορά οικοπέδου.

Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη με σχόλια του Μάρκου Μουσούρου, Βενετία 1498. Το παλαιότερο έντυπο της Βιβλιοθήκης του Ρεθύμνου.

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών

Το επιστημονικό κύρος και ο υπερσύγχρονος εξοπλισμός του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας

Του **Θανάση Καλπαξή**

Διευθυντή Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

ΜΠΟΡΕΙ μια μικρή πόλη της ελληνικής περιφέρειας –όπως, στην προκειμένη περίπτωση, το Ρέθυμνο– να προσφέρει όσα απαιτούνται για τη δυναμική ανάπτυξη όχι μόνο μιας πανεπιστημιακής σχολής, αλλά, παράλληλα, και μιας ερευνητικής μονάδας εξειδικευμένων προδιαγραφών στο χώρο των λεγόμενων ανθρωπιστικών επιστημών; Αν θεωρηθεί ότι πιθανότατα θα μπορούσε, τότε ποιες προϋποθέσεις θα έπρεπε να αξιολογηθούν ως απόλυτα αναγκαίες; Αυτά και, βεβαίως, πολλά άλλα παρόμοια φύσης ερωτήματα είχαν έντονα απασχολήσει πριν δέκα και κάτι χρόνια κάποιους από τους καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής και τα περισσότερα μέλη της τότε διοίκησης του Πανεπιστημίου Κρήτης, ανάμεσά τους και ο αείμνηστος Νίκος Σβορώνος, με αφορμή την ίδρυση των πρώτων ινστιτούτων του Ερευνητικού Κέντρου Κρήτης στο Ηράκλειο. Εκ των υστέρων μπορούμε να πούμε χωρίς δισταγμό, ότι η απόφαση των όσων συμμετείχαν σ' αυτή τη δραστηριότητα να μην αφήσουν τις όποιες επιφυλάξεις προέκυπταν από την απαραίτητη ακαδημαϊκή συζήτηση να παραμερίσουν το κλίμα αισιοδοξίας που επικρατούσε τότε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και να μην παρεμποδίσουν την εφαρμογή της αρχής του «ιδού η Ρόδος...», είχε αναμφίβολα ευεργετικά αποτελέσματα και για την επιστημονική έρευνα και για την πόλη του Ρεθύμνου.

Το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ιδρύθηκε το 1985 (ΠΔ 7/21.1.85) ως ένα από τα πέντε ερευνητικά ινστιτούτα που θα συναποτελούσαν, μαζί με τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, το Ερευνητικό Κέντρο Κρήτης, και άρχισε να λειτουργεί με τη σημερινή του οργανωτική μορφή το 1986. Παραμένει το μοναδικό ινστιτούτο του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) –ενός από τα μεγαλύτερα ερευνητικά ιδρύματα της χώρας μας, το οποίο δημιουργήθηκε το 1987 μετά από συνένωση του ΕΚΕΚ με ερευνητικά κέντρα της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας –που έχει ως έδρα το Ρέθυμνο και το μόνο επίσης που στόχο έχει να καλύψει τμήματα του πεδίου της έρευνας στις ιστορικές, φιλολογικές και κοινωνικές επιστήμες.

Βιβλιοθήκες και αρχεία

Η πρώτη διοίκηση του ΙΜΣ, με επικεφαλής έναν από τους εμπνευστές του, τον αρχαιοελληνιστή Γρηγόρη Σηφάκη, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη στήριξη εκείνων των επιστημονικών κατευθύνσεων που για πρώτη φορά καλλιεργούνταν συστηματικά σε ελληνικό πανεπιστήμιο, και προσέδιδαν ένα ξεχωριστό προφίλ στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου

Το κτίριο του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, το οποίο βρίσκεται στο Ρέθυμνο. Το ΙΜΣ επιδιώκει οι έρευνες που προωθεί να είναι προσανατολισμένες σε πραγματικές ανάγκες της νεοελληνικής κοινωνίας.

ου Κρήτης, όπως η Τουρκολογία και η Αραβολογία, η Εθνομουσικολογία και η Θεατρολογία. Βασική επιλογή υπήρξε η ενίσχυση αυτών των κατευθύνσεων με την προσφορά υποδομής και υπηρεσιών, που το Πανεπιστήμιο Κρήτης εκείνη την περίοδο δεν είχε τη δυνατότητα να προσφέρει στους διδάσκοντες και τους διδασκόμενους του. Σ' ένα μικρό, νοικιασμένο διαμέρισμα στο κέντρο του Ρεθύμνου μπήκαν οι βάσεις για τη δημιουργία μιας εξειδικευμένης τουρκολογικής και αραβολογικής βιβλιοθήκης, ενός θεατρολογικού αρχείου για τον 19ο αιώνα και ενός κινηματογραφικού εργαστηρίου, ενός εθνομουσικολογικού αρχείου και μιας μονάδας μουσικών εκδόσεων. Στο ίδιο διαμέρισμα άρχισαν να προσφέρονται μαθήματα τουρκικής γλώσσας και παλαιογραφίας σε φοιτητές του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Σήμερα, μετά δηλαδή από μόλις δέκα χρόνια, οι συνθήκες έχουν αλλάξει αισθητά. Το ΙΜΣ συνεχίζει να στεγάζεται στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου, όμως τώρα πλέον σ' ένα θαυμάσιο, ανακατασκευασμένο παραδοσιακό κτίριο 800 τ.μ., που αποτελεί δική του ιδιοκτησία. Ο τεχνολογικός του εξοπλισμός, μικρό τμήμα του οποίου έχει εγκατασταθεί στο Τεχνολογικό Πάρκο Θεσσαλονίκης και στο Πολυτεχνείο Χανίων για να διευκολυνθούν συνεργασίες με άλλους φορείς, έχει ξεπεράσει σε αξία τα 250 εκατομμύρια δραχμές. Η συμμετοχή του Ινστιτούτου σε ευρωπαϊκά και εθνικά επιστημονικά προγράμματα του επιτρέπει να φέρνει στην Κρήτη ετησίως κάποιες εκατοντάδες εκατομμύρια δραχμές, ποσό που υπερβαίνει το τετραπλάσιο των κρατικών του επιχορηγήσεων. Σημαντικό δείκτη μιας θετικής εξέλιξης αποτελεί επιπλέον το γεγονός, ότι το ΙΜΣ είναι σε θέση να προσφέρει κάθε χρόνο 35 μεταπτυχιακές και μεταδιδακτορικές υποτροφίες σε φοιτητές

του Πανεπιστημίου Κρήτης και των άλλων ελληνικών πανεπιστημίων.

Επιστημονικές επιλογές

Οι αρχικές επιστημονικές επιλογές αποδείχθηκαν απόλυτα ορθές και, στο σύνολό τους σχεδόν, εξαιρετικά καρποφόρες. Στο χώρο των τουρκολογικών σπουδών το ΙΜΣ εξακολουθεί να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες σε ό,τι αφορά την επιμόρφωση Ελλήνων και Κυπρίων μεταπτυχιακών φοιτητών, ενώ παράλληλα έχει δημιουργήσει την πληρέστερη ίσως στην Ελλάδα σχετική επιστημονική βιβλιοθήκη. Από τους ερευνητές του ολοκληρώνεται η ηλεκτρονική καταγραφή του μέχρι πρότινος σχεδόν απροσπέλαστου Τουρκικού Αρχείου Χανίων, στο οποίο εμπεριέχονται πάμπολλα σημαντικά στοιχεία για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία και τη νεώτερη ιστορία της Κρήτης. Ταυτόχρονα, έχουν καταγραφεί και μικροφωτογραφηθεί τα τουρκικά έγγραφα στα αρχεία πολλών μονών του Αγίου Ορους καθώς και τα ιεροδικαστικά αρχεία της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης. Επίσης συλλέγονται πληροφορίες για τους Οθωμανούς Τούρκους που περιέχονται σε παραμελημένα και δυσέρετα βυζαντινά κείμενα (επιστολές, παρασελίδες σημειώσεων, μοναστηριακά έγγραφα κ.λπ.), προκειμένου να αξιοποιηθούν για την καλύτερη γνώση της οθωμανικής ιστορίας. Η σειρά των δημοσιευμάτων που έχει προκύψει από αυτή τη δραστηριότητα, σε συνδυασμό με τη διεξαγωγή τριών σημαντικών διεθνών τουρκολογικών συνεδρίων στο Ρέθυμνο, οδήγησαν προσφάτως έγκυρο αγγλικό επιστημονικό περιοδικό να προβάλει την άποψη ότι το κέντρο των τουρκολογικών σπουδών έχει μεταφερθεί από την Αγγλία στην Κρήτη.

Στο πλαίσιο της έρευνας που αφορά στο νεοελληνικό θέατρο έχει δη-

μιουργηθεί αρχείο της θεατρικής δραστηριότητας από το 1830 μέχρι το 1922, με στόχο την τεκμηρίωση της δραστηριότητας των Ελλήνων καλλιτεχνών της σκηνής στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου. Στα 110.000 δελτία του έχουν καταχωρηθεί όλες οι σχετικές μαρτυρίες από 2.100 ετήσιους τόμους ελληνικών και ξενόγλωσσων εφημερίδων προσβάσιμες στους ερευνητές σε μικροφίλμ, αλλά και με τη μορφή τεσσάρων ηλεκτρονικών αρχείων. Το κινηματογραφικό εργαστήριο έχει ήδη ολοκληρώσει την παραγωγή πέντε ταινιών, δύο από τις οποίες έχουν προβληθεί από την κρατική τηλεόραση, ενώ προωθεί και την παραγωγή ενημερωτικών ταινιών που θα προβάλλουν τις δραστηριότητες των υπολοίπων ινστιτούτων του ΙΤΕ.

Η μουσική της αρχαιότητας

Σε ειδικό λημματολογικό κατάλογο έχουν αποδελτιωθεί 10.000 περίπου πληροφορίες από Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, που αφορούν στη μουσική της αρχαιότητας. Επιχειρείται επίσης η φωτογράφιση όλων των σωζόμενων χειρογράφων βυζαντινής μουσικής, μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και 162 μουσικοί κώδικες από την Εθνική Βιβλιοθήκη, και παράλληλα έχουν συλλεγεί 3.000 δημοσιευμένες μελωδίες παραδοσιακής μουσικής καθώς και τα ποιητικά κείμενα με τα παραθέματα και τα τσακίσματα 1.000 περίπου δημοτικών τραγουδιών. Στο πλαίσιο του προγράμματος εθνομουσικολογίας εντάσσεται και η ηχογράφιση σημαντικού αριθμού μελωδιών παραδοσιακής κρητικής μουσικής, καθώς και η ουσιαστική συμμετοχή στην επιτυχημένη δισκογραφική δραστηριότητα των πανεπιστημιακών εκδόσεων Κρήτης.

Οι ερευνητικές δραστηριότητες του ΙΜΣ επεκτάθηκαν συν τω χρόνω και σε άλλους τομείς, όπως στη μελέτη των χριστιανικών κοινοτήτων της Καππαδοκίας, τη διακρίβωση του επιπέδου εγγραμματοσύνης των Βυζαντινών, στη διερεύνηση των κάθε είδους σχέσεων ανάμεσα στην αρχαιολογία και την πολιτική, στη μελέτη της συμβολής του Α. Κοραή στην αποκατάσταση των κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας ή στη συλλογή μαρτυριών για την άσκηση και τη διάδοση της δυτικής τέχνης στην Κρήτη τον 16ο αιώνα.

Βασική επιλογή της ερευνητικής στρατηγικής του ΙΜΣ εξακολουθεί να αποτελεί η δημιουργία συμβατικών ή ηλεκτρονικών αρχείων προκειμένου όχι απλώς να διασωθούν πολύτιμες πληροφορίες, αλλά και για να διευκολυνθεί μελλοντικά η έρευνα, ειδικότερα από επιστήμονες και φοιτητές που βρίσκονται ή έρχονται στο Ρέθυμνο. Το ΙΜΣ διαθέτει σήμερα, εκτός από τα αρχεία που

Ενα ενδιαφέρον πρόγραμμα επιστημονικής έρευνας είναι «Ο Θεοτοκόπουλος στην Ιταλία». Υπεύθυνος του προγράμματος ο Νίκος Χατζηνικολάου, καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο οποίος έχει ήδη πραγματοποιήσει δύο συνέδρια και αντίστοιχα δύο εκθέσεις πάνω στον Γκρέκο, στην Εθνική Πινακοθήκη.

προηγουμένως αναφέραμε, ένα πλήρες αρχείο νεοελληνικής μετρικής, στο οποίο ας σημειωθεί έχουν καταχωρηθεί περισσότερα από 2.500 κείμενα αναφερόμενα σε μετρικά θέματα. Διαθέτει επίσης ολοκληρωμένες βάσεις δεδομένων, που δημιουργήθηκαν για να στηρίξουν την έρευνα στο χώρο της νεοελληνικής πόλης, με δεκάδες χιλιάδες εγγραφές που καλύπτουν το δημοτολόγιο της Ερμούπολης του 19ου αιώνα και τις σωζόμενες απογραφές στην ίδια πόλη των ετών 1861, 1870 και 1878. Το αρχείο ιστορικών μνημείων της Κρήτης, με περισσότερες από 4.000 καταχωρήσεις, προβλέπεται να αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία ενός ηλεκτρονικού πολιτιστικού χάρτη του νησιού, ενώ έχει ξεκινήσει ο εντοπισμός και η αποθησαύριση σε ηλεκτρονικό αρχείο στοιχείων σχετικών με τις κοινότητες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Χρησιμοποιώντας το πρόγραμμα λογισμικού «Κλειώ» που έχει αναπτυχθεί από το Ινστιτούτο Πληροφορικής του ΙΤΕ, επιχειρείται η συγκέντρωση σε μια «έξυπνη» βάση δεδομένων κάθε λογής πληροφοριών για το αρχαίο ελληνικό θέατρο και για τη σύγχρονη αναβίωσή του.

Το 1990 άρχισε να λειτουργεί στο πλαίσιο του ΙΜΣ το Κέντρο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος με στόχο τη μελέτη και την προβολή του έργου του μεγάλου αυτού καλλιτέχνη και γενικότερα των επιδράσεων που του ασκήθηκαν από την ιταλική και την ισπανική αναγεννησιακή τέχνη. Την σπονδυλική στήλη του κέντρου αποτελούν η ειδικευμένη βιβλιοθήκη και η φωτοθήκη του. Στις γνωστότερες επιτυχίες του ανήκουν η μεταφορά στην Ελλάδα και η πρώτη έκθεση του πίνακα του Γκρέκο «Ο Άγιος Πέτρος», που στη συνέχεια αποκτήθηκε από την Εθνική Πινακοθήκη, και η ανάθεση σ' αυτό της έκθεσης «Ο Μέγας Αλέξανδρος στην ευρωπαϊκή τέχνη», που θα εγκαινιαστεί το Σεπτέμβριο στη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της «Πολιτιστικής Πρωτεύουσας». Η συμμετοχή πολλών ειδικών από την Ελλάδα και το εξωτερικό στο συνέδριο για τον Θεοτοκόπουλο που προσφάτως διεξήχθη στο Ρέθυμνο, η επιτυχία της σχετικής με το έργο του Γκρέκο έκθεσης που οργανώθηκε το 1995 από κοινού με την Εθνική Πινακοθήκη στην Αθήνα και η ποιότητα των δημοσιευμάτων του κέντρου, επιτρέπουν την αισιόδοξη πρόβλεψη ότι

σύντομα το ΙΜΣ θα αποτελέσει έναν πόλο έλξης για ερευνητές ειδικευμένους σ' αυτόν τον τομέα.

Ο υπερσύγχρονος τεχνολογικός εξοπλισμός του εργαστηρίου γεωφυσικής δορυφορικής τηλεανίχνευσης και αρχαιοπεριβάλλοντος επιτρέπει, τέλος, στο ΙΜΣ να προσφέρει υπηρεσίες σε ανασκαφές στην Ελλάδα και το εξωτερικό και να προωθεί σημαντικά αυτούς τους ερευνητικούς τομείς μέσω των δικών του ανασκαφών, τις οποίες πραγματοποιεί σε συνεργασία με τη γαλλική αρχαιολογική σχολή στην αρχαία Ιτανο της Κρήτης.

Η υποχρεωτικά περιληπτική και κάθε άλλο παρά πλήρης περιγραφή των δραστηριοτήτων του ΙΜΣ θα έπεισε, φαντάζομαι, τον καλόπιστο αναγνώστη ότι το πείραμα που ξεκίνησε προ δεκαετίας στο Ρέθυμνο μπορεί να θεωρείται συνολικά επιτυχημένο. Αναλύοντας επιγραμματικά τα αίτια αυτής της επιτυχίας θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε τέσσερα σημεία. Το πρώτο είναι η κάλυψη που του προσέφερε όλο αυτό το διάστημα το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας κατανώντας πάντα τις ειδικής μορφής ανάγκες των ανθρωπιστικών επιστημών. Το δεύτερο είναι η επίγνωση ό-

τι η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης και το ΙΜΣ αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία και ότι επομένως εξ ορισμού οι ερευνητικές τους δραστηριότητες θα πρέπει πάντα να είναι παραπληρωματικές και όχι ανταγωνιστικές. Το τρίτο σημείο είναι το επιστημονικό κύρος, η εργατικότητα, ο ενθουσιασμός και ο πλούτος πρωτότυπων ιδεών των συνεργαζόμενων ερευνητών και η προσπάθεια που έχει καταβάλει το λιγιστό διοικητικό του προσωπικό. Θα θέλαμε, τέλος, να υπογραμμίσουμε ως εξίσου σημαντικό και το γεγονός, ότι στόχος αυτών των ερευνητών υπήρξε πάντα να γίνει το Ινστιτούτο τους επώνυμο υψηλής επιστημονικής ποιότητας και όχι «επώνυμο» με τη φτηνή και λανθασμένη έννοια που κατά κανόνα δίνουν στον όρο τα ΜΜΕ. Ας ελπίσουμε, ότι όλοι οι δημόσιοι φορείς που έχουν τη δυνατότητα να στηρίξουν με διάφορους τρόπους τη μεγάλη προσπάθεια των ερευνητών του ΙΜΣ θα δείξουν στην πράξη ότι κατανοούν την επιστημονική, την πολιτιστική, την οικονομική, αλλά και την ιδιαίτερη πολιτική σημασία της επιτυχίας αυτού του πειράματος στην ελληνική περιφέρεια.

Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας

Με έμφαση στην έρευνα και την οργάνωση γεγονότων σύγχρονης τέχνης σε πανελλήνιο και διεθνές επίπεδο

Της **Μαρίας Μαραγκού**

Διευθύντριας του ΚΣΕΔ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΜΕΡΙΚΑ χρόνια, στο δειπνο των εγκαινίων μιας μεγάλης έκθεσης στη Λωζάννη, ο τότε διευθυντής του μουσείου της Βέρνης σχολιάζει ότι εμείς οι Έλληνες δεν γίνεται να αναζητούμε τη χαρά στη σύγχρονη τέχνη, γιατί έχουμε το φως και το ενδιαφέρον, δυνατό, φυσικό τοπίο.

Εκείνη την εποχή, η Δημοτική Πινακοθήκη Ρεθύμνης έκανε τα πρώτα νηπιακά της βήματα, λίγο μετά τη γέννησή της, τον Οκτώβριο του 1992. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που, η συζήτηση με ένα σημαντικό μελετητή του ευρωπαϊκού χώρου, ο οποίος σαφώς κολάκευε την ψυχοσύθεση των Ελλήνων, όπως τη διαμόρφωσε το φυσικό τοπίο, μου έμοιαζε σχεδόν ρατσιστική.

Ρομαντισμός ή ουτοπία, θέλω να πιστεύω πως η τέχνη ευδοκμεί περισσότερο στις πόλεις που έχουν φως, που διαθέτουν έναν ενδιαφέροντα οικιστικό ιστό να αναπτύσσεται κοντά σε ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον.

Και βέβαια είναι η χαρά των κατοίκων ή των επισκεπτών του Prato, μιας μικρής βιομηχανικής πόλης της Ιταλίας, να μπαίνουν στο εξαιρετικό μουσείο σύγχρονης τέχνης, περνώντας λίγες ώρες με το τεχνητό φως και αποφεύγοντας την ομοιομορφία του αδιάφορου δομημένου περιβάλλοντος, αλλά πόσο πιο ερεθιστικό είναι να βιώνεις ένα δυνατό φυσικό τοπίο, να διασχίζεις, έμμεσα έστω, την ιστορία των αιώνων και να συναντάς κάπου και την τέχνη του δικού μας χρόνου.

Όπως βλέπετε, υπερασπίζομαι το δικαίωμα της πόλης στην τέχνη και είμαι έτοιμη να επιχειρηματολογήσω για το φως, το ανεπαίσθητο εκείνο χρώμα της υγρασίας στα στενά του ενετικού οικισμού, το παλιό λιμάνι και το Φρούριο, τις μικρές διαδρομές που ξεκινούν και καταλήγουν στο Ρέθυμνο, από και προς τα γύρω βυζαντινά χωριά. Εδώ υπάρχουν τα στοιχεία εκείνα που κάνουν τους ανθρώπους να ζυμωθούν, εν δυνάμει, με την τέχνη και κυρίως καθιστούν την ύπαρξη της τέχνης «αυτοφυή» και ζώσα σε όλες της τις εκφράσεις. Από τους κακοποιημένους αρχαιολογικούς χώρους και τα μίξερα μουσειά μας που δεν χωρούν τη μνήμη, έως τη σύγχρονη τέχνη, που στο Ρέθυμνο προσπαθεί να επιβιώσει, όπως και η ίδια η πόλη, ανάμεσα σε εκατοντάδες μπαρ και μια ατέλειωτη αντιφατική τουριστική πραγματεία.

Δημοτική Πινακοθήκη «Λ. Κανακάκης»

Το Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας Ρεθύμνης ξεκίνησε το

Το εργαστήρι αγγειοπλαστικής, με τον δάσκαλο και τους μικρούς μαθητές (φωτ.: Δημ. Αντωνίτσας).

1995, στα πλαίσια του θεσμού του Εθνικού Πολιτιστικού Δικτύου Πόλεων. Η πρόταση του δημάρχου Ρεθύμνης κ. Δημήτρη Αρχοντάκη προς το ΥΠ.ΠΟ. και την ερευνητική ομάδα του, ήταν η ενίσχυση της Πινακοθήκης, που ήδη είχε παρουσιάσει ένα έργο, με έμφαση στην έρευνα και την οργάνωση γεγονότων σύγχρονης τέχνης σε πανελλήνιο και διεθνές επίπεδο.

Το Δημοτικό Συμβούλιο είχε προχωρήσει ήδη, από το 1992, στην αξιοποίηση ενός ενδιαφέροντος βιοτεχνικού κτιρίου στην καρδιά της παλιάς πόλης κάτω από την Fortezza, που μεταλλάχθηκε σε Δημοτική Πινακοθήκη «Λ. Κανακάκης», μετά από ιδιωτική προσφορά, περίπου 70 έργων του γνωστού ζωγράφου που είχε γεννηθεί στο Ρέθυμνο το 1934 και πέθανε στην Αθήνα το 1985. Μαζί, από τους ίδιους ιδιώτες, παραχωρή-

θηκαν στην πόλη ακόμη 80 έργα Ελλήνων καλλιτεχνών, των τελευταίων 50 χρόνων, από ένα Γαίτη του '54 που προΐδεάζει το ανθρωπάκι μέχρι έργα των νεώτερων καλλιτεχνών. Η μόνιμη συλλογή εμπλουτίζεται κατά καιρούς, δυστυχώς φειδωλά, λόγω απουσίας χώρου.

Αδυναμία επέκτασης

Τι νόημα θα είχε η συσσώρευση και άλλων έργων που προορίζονται να «διαβιώνουν» σε μια αποθήκη, αφού ο χώρος δεν επαρκεί; Αν και η σύμβαση που υπέγραψε το 1995 ο δήμαρχος Ρεθύμνης με τον τότε υπουργό Πολιτισμού Θάνο Μικρούτσικο προέβλεπε την ενοποίηση των περίπου 500 τετραγωνικών μέτρων που διαθέτει σήμερα η Πινακοθήκη με το γειτονικό κτιριακό συγκρότημα, ιδιοκτησίας επίσης του Δήμου, και τη μετάλλαξη του

συνολικού χώρου σε ένα σύγχρονο εκθετήριο με πολλαπλές δυνατότητες, και βέβαια έκθεση της μόνιμης συλλογής, σύμφωνα με το σχεδιασμό που έχει γίνει από τον αρχιτέκτονα Τάσο Μπίρη, δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί. Το δεύτερο πακέτο Ντελόρ ή τα εθνικά προγράμματα χρηματοδότησης δεν εξασφάλισαν ακόμη τα 200 εκατομμύρια που είχε ζητήσει τότε ο δήμαρχος από το ΥΠ.ΠΟ.

Επίσης, δεν έχει υλοποιηθεί το κομμάτι εκείνο της σύμβασης που προβλέπει τη δημιουργία ανοικτού πάρκου γλυπτικής με δυνατότητα πρόσβασης στα παιδιά, τα οποία θα έχουν τη δυνατότητα να «παίζουν» με τα έργα τέχνης, παρά το γεγονός ότι έχει σχεδόν ολοκληρωθεί ο σχεδιασμός των έργων των καλλιτεχνών.

Το Ρέθυμνο έχει τις δυνατότητες να δημιουργήσει έναν πολιτιστικό τουρισμό για μερικούς υπαρκτούς λόγους. Φυσικό τοπίο και περιβάλλοντα χώρο, εξαιρετικά διατηρημένο ιστορικό πολεοδομικό ιστό, αρχαιολογικούς χώρους και ιστορία και άρτια ξενοδοχειακή και επικοινωνιακή υποδομή.

Το γεγονός, επίσης, ότι βρίσκεται στο κέντρο ακριβώς της Κρήτης, κάνει την πρόσβαση εύκολη ένθεν και ένθεν, γεγονός που συγκλίνει στην περαιτέρω ανάπτυξη ενός τοπικού κοινού, πέραν των φοιτητών του Πανεπιστημίου και του κοινού της ίδιας της πόλης. Ακόμη, στο Ρέθυμνο υπάρχει έδρα Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Κρήτης, αλλά και σταθμός της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας (λοφίσκος Ευλιγιά), τα οποία εκ των πραγμάτων δίνουν μια επιπλέον δυνατότητα, ο χώρος να έχει το δικό του κοινό αλλά και να είναι χρήσιμος σε ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες.

Από το 1922, το Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας Ρεθύμνης έχει οργανώσει, αρχικά με την επιχορήγηση του Δήμου και στη συνέχεια με τη συνεπιχορήγηση Δήμου και υπουργείου Πολιτισμού, στον χώρο της Πινακοθήκης «Λ. Κανακάκης» και σε άλλους χώρους, τις παρακάτω εκθέσεις:

Ενδιαφέρουσες Εκθέσεις

Αναδρομική έκθεση έργων Γιάννη Μόραλη (1992, Βασιλική Αγίου Φραγκίσκου).

Αναδρομική έκθεση έργων Νίκου Χατζηκυριάκου - Γκίκα (1992, Βασιλική Αγίου Φραγκίσκου).

Ελληνική ζωγραφική 18ος-19ος αιώνας, από τις Συλλογές Κουτλίδη και Εθνικής Πινακοθήκης (1994, Πινακοθήκη «Λ. Κανακάκης»)

Πηλός και σύγχρονη εικαστική

δημιουργία (1994, Βασιλική Αγίου Φραγκίσκου).

Τα Εφήμερα (1995, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι» και Σπίτι της Κύπρου στην Αθήνα).

Ζωγραφική στον Κινηματογράφο. Συλλογή της ομάδας Hellafi (1995, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»)

Αναδρομική έκθεση έργων Δημήτρη Μυταρά (1995, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»)

Παρουσίες. Φωτογραφία. Σπύρος Μελετζής, Κώστας Μπαλάφας, Δημήτρης Τλούπας (1996, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»)

Γιάννης Σπυρόπουλος. Ο κλασικός της αφαίρεσης (1996, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»)

Ο τοίχος στην Κρήτη (1996, Κτίριο ΕΟΜΜΕΧ).

Ελυτρον, από τη Βενετία στο Ρέθυμνο (1996, Βασιλική Αγίου Φραγκίσκου)

Ronald Jones, Νάκης Παναγιωτίδης, Thomas Ruff 1996, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι».

Ο κήπος, Ronald Jones, Αγγελος Σκούρτης και ασθενείς του Θεραπευτηρίου Ψυχικών Παθήσεων Χανίων (1996, Ψυχιατρείο Σούδας Χανίων).

Πολύτροπα - Κρήτη, Έλληνες και Γάλλοι καλλιτέχνες (1996, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»).

Ελληνική ζωγραφική, αρχές του 20ού αιώνα (1996, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»).

Με το πλοίο της γραμμής (1997, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»).

Παραδοσιακές και Λατρευτικές Μάσκες απ' όλο τον κόσμο (1997, κτίριο ΕΟΜΜΕΧ).

Εν αρχή ην η Χαρακτική (1997, Πινakoθήκη «Λ. Κανακάκι»).

Ο εκθεσιακός προγραμματισμός του Κέντρου οργανώνεται ετήσια,

Τα παιδιά μαθαίνουν να ζωγραφίζουν στα Εργαστήρια Εικαστικών Τεχνών (φωτ.: Δημ. Αντωνίσης).

βάσει μιας συγκεκριμένης φιλοσοφίας και ενός σκεπτικού που θα ικανοποιεί τις τοπικές ανάγκες, δίχως να κολακεύει το γούστο, αλλά και θα απευθύνεται δίχως συμπλέγματα κατωτερότητας στο διεθνές ειδικευμένο κοινό.

Αυτό τον καιρό η Πινakoθήκη φιλοξενεί την έκθεση «Ad hoc και in situ» με τη συμμετοχή 11 καλλιτεχνών που δούλεψαν τα έργα τους

ακριβώς για το δημοτικό χώρο, με την επιμέλεια του καθηγητή της ιστορίας της τέχνης κ. Μανώλη Μαυρομμάτη.

Το Σεπτέμβριο εγκαινιάζεται έκθεση των Γιώργου Ζογγολόπουλου, Κυριάκου Κατζουράκη και Γιάννη Μιχαηλίδη, Έλληνα της διασποράς, που ζει και εργάζεται στο Λονδίνο. Παράλληλα, το Κέντρο συνδιοργανώνει με τον Σύνδεσμο Γκαλερί

Ελλάδας την έκθεση - αφιέρωμα στη νέα αγγλική τέχνη, με επιμελητή τον πρώην διευθυντή της Χέιγουορθ Γκάλερι του Λονδίνου, Χένρι Μέρικ Χιουζ, φίλο και υποστηρικτή της δουλειάς που γίνεται στο Κέντρο. Η έκθεση θα παρουσιαστεί στην Αθήνα και το Ρέθυμνο.

Όλες οι εκθέσεις και οι διοργανώσεις συνοδεύονται πάντα από εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά, νέους και ενήλικες, ανοικτές συζητήσεις και εβδομαδιαία σεμινάρια ιστορίας της τέχνης. Στο πλαίσιο της λειτουργίας του Κέντρου Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας Ρεθύμνης εντάσσεται και το Εικαστικό Εργαστήριο, το οποίο παρακολουθούν 140 παιδιά και νέοι. Στόχος φιλόδοξος, η διαμόρφωση ενός μελλοντικού κοινού, που δεν θα φοβάται την τέχνη.

Εξωριστές συνεργασίες

Λέγεται πως είναι σκληρό να δουλεύεις για την τέχνη στην περιφέρεια. Δεν είναι ολόκληρη η αλήθεια. Οι άνθρωποι που εργάζονται για το Κέντρο στο Ρέθυμνο, έχουν να μιλήσουν για μερικές ξεχωριστές χαρές. Οπως τη συνεργασία με ασθενείς του Ψυχιατρείου Χανίων, του Αμερικανού γλύπτη Ronald Jones και του Έλληνα καλλιτέχνη Αγγελου Σκούρτη, για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση ενός κήπου. Ηταν μια παραγωγή του Κέντρου που καθόρισε την περαιτέρω συμπεριφορά όλων των καλλιτεχνών, των θεωρητικών της τέχνης, των συλλεκτών από την Ελλάδα και το εξωτερικό, οι οποίοι βίωσαν το αποτέλεσμα αυτής της πολύ ιδιαίτερης δεκαπενθήμερης συνεργασίας.

Η είσοδος της Δημοτικής Πινakoθήκης Λευτέρη Κανακάκι, στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου (φωτ.: Δημ. Αντωνίσης).

Αναγεννησιακό Φεστιβάλ Θεάτρου

Μια αναζήτηση ύφους για την πολιτιστική ανάπτυξη της ελληνικής περιφέρειας

Του **Τηλέμαχου Μουδατσάκι**

Επίκουρου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης - Σκηνοθέτη

ΤΟ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟ Φεστιβάλ που προγραμματίζεται, φέτος για ενδέκατη χρονιά, έχει την αφετηρία του στην πολιτιστική παράδοση της πόλης και την ιστορία των Γραμμάτων και των Τεχνών στην Κρήτη. Ο ενδότερος στόχος του φεστιβάλ ως θεσμού ήταν η σπουδή ενός ύφους, μιας παιδείας, όπου το ενιαίο μόρφωμα θα απέβλεπε στην Αναγέννηση. Τα σημεία του 16ου και 17ου αιώνα –περίοπτα στην πόλη– επικαιροποιούν το παρελθόν και αξιοποιούν την αντίληψη του παρόντος. Το «τότε» συνδέεται με το «τώρα» και το ανταγωνίζεται σε μια θεσπέσια διελκυστίνδα, όπου ο σημερινός πολιτισμός, αντιγραφικός και φασκιωμένος, υπάρχει χάρη στον παλαιό. Τα σοκάκια, που το ένα ανοίγει τον πόρο του στο άλλο και μετά ξανακλείνεται στον εαυτό του, όπου τα υπέρθυρα κρύβουν τη λαξευτή λιθοδομή τους στους καταρράκτες των λουλουδιών, διατηρούν την αίγλη του παρελθόντος στο πείσμα της επεμβατικής και ενίοτε βέβηλης σημερινής ανάπτυξης.

Η ιδέα του Φεστιβάλ γεννήθηκε μέσα στα προηγούμενα σοκάκια, μέσα από την αρχιτεκτονική φιλότιπη, το πάθος για συνύπαρξη και καλή γειτονιά. Η ίδια ιδέα ακολούθησε το έργο της αναπαλαίωσης της πόλης που επανεμφάνιζε ένα προφίλ ενταφιασμένο στο κονίασμα των αιώνων. Από το προφίλ αυτό –καλογραμμένο και συμμετρικό– έλειπε μόνον ο άνθρωπος του παρελθόντος, ο ενετός Δόγης, η οικοκυρά ή ο κατεργάρας δούλος. Αυτούς επρόκειτο να επαναφέρει το Αναγεννησιακό Φεστιβάλ μέσα από τις παραστάσεις των έργων της αντίστοιχης εποχής.

«Ερωφίλη»

Ετσι τον Ιούλιο του 1987 στα σοκάκια του Ρεθύμνου που ανάσαιναν φασκόμηλο, μυρωδικά, και όπου τα μικρομάγαζα γέμιζαν με κόσμο που είχε ξαναβρεί τη γοητεία της μικρής αγοράς, βγήκε ο πρώτος τελάλης να ανακοινώσει την έναρξη των εκδηλώσεων: Πρώτο έργο η «Ερωφίλη» του Ρεθύμνιου Γεωργίου Χορτάτζη, ενός από τους μεγαλύτερους ποιητές των αναγεννησιακών χρόνων. Το ίδιο βράδυ οργανωμένες πομπές, λαϊκά δρώμενα εποχής διέσχισαν τα δρομάκια με πυρσούς για να δώσουν το μήνυμα, ενώ λάβαρα με οικόσημα Ρεθυμνίων ευγενών κοσμούσαν τους δρόμους ή έπεφταν νωχελικά από τα αρχοντικά. Το ίδιο ακόμη πρώτο βράδυ, όπως επί έντεκα τώρα χρόνια κάθε πρώτο βράδυ, η φιλαρμονική του Δήμου επαιάνιζε ψηλά

Σκηνή από τις «Ψευδολογίες» του Μολιέρου από το θέατρο των Νινί, σε σκηνοθεσία Τηλ. Μουδατσάκι, που παρουσιάστηκαν στο Γ Αναγεννησιακό Φεστιβάλ (φωτ.: Ν. Φιλιππόπουλος).

στη Φορτέζα τα καλωσορίσματα. Το κάστρο της Φορτέζας έγινε το λίκνο των «μορφών». Τα βράδια του καλοκαιριού, τα σοκάκια άδειάζαν για να γεμίζουν τις ανωφέρειες του κάστρου και κατόπιν τον αυτοσχέδιο χώρο του θεάτρου και σήμερα το πέτρινο κυκλικό θέατρο «Ερωφίλη».

Με το Αναγεννησιακό Φεστιβάλ επιβάλλεται ένα ύφος στην πολιτιστική ζωή του Ρεθύμνου, ένα ύφος, μια ατμόσφαιρα, όπου το αγαθό της τέχνης, του θεάτρου, της μουσικής, εναρμονίζεται με το ύφος της πόλης

και μάλιστα της παλιάς. Ο διάλογος ανάμεσα στο «τότε» και το «τώρα» είχε ευοδωθεί. Η Αναγέννηση, μέσα από τους Κρήτες ποιητές, τον Γεώργιο Χορτάτζη, το Βιτζέντζο Κορνάρο αλλά και τον Σαίξπηρ, το Μολιέρο κ.ά. είχε καταθέσει το στίγμα της. Ένα στίγμα συμπαγές, περιεκτικό, όπου η ποίηση του 16ου και 17ου αιώνα επανίδρυε τις λογοτεχνικές αξίες της εποχής στο σήμερα.

Το πρόγραμμα του Φεστιβάλ προώθησε ένα μάθημα ταυτότητας. Η σημερινή Κρήτη των Γραμμάτων συ-

μπίπτει με την Κρήτη του παρελθόντος. Η Ακαδημία των «Νινί», που ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο το 1561, είχε μηνύσει με τους διαχρονικούς επιτελείς της το χρέος παιδείας στο σύγχρονο Ρεθύμνιο: την Κρητογνωσία. Η τελευταία, που συχνά είχε την αφετηρία της στην Ευρώπη της εποχής, έμελλε να εγγυηθεί προφητικά το εύρος της ταυτότητάς μας. Σε παρόμοιες σκέψεις έχει την αντίληψή του ο θεσμός του Αναγεννησιακού Φεστιβάλ, που λειτουργεί ως συναγωγός δεσμός του παρελθόντος με το παρόν. Πέρα ωστόσο από κάθε φιλολογία, που εκτρέφει την αδημονία των υπευθύνων του θεσμού, το ίδιο το φεστιβάλ είναι μια ευρύτατης κλίμακας ψυχαγωγία. Ο απλός θεατής θα απολαύσει το μύθο με τις αδόκητες υποτροπές του σε ένα έργο του Σαίξπηρ, ενώ ο διανοούμενος θα επιμείνει στον πυκνό λόγο, στη φιλοσοφία για την ανθρώπινη μοίρα του ίδιου ποιητή. Το θέατρο της Αναγέννησης, από τον Λόπε ντε Βέγκα, τον Καλντερόν ως το Μολιέρο, τον Σαίξπηρ και τον Μπεν Τζόνσον, προσφέρεται γι' αυτό.

Εύλογο, ωστόσο, ζητούμενο των εκδηλώσεων παρέμεινε η ανάδειξη του κρητικού θεάτρου της Αναγέννησης. Ολα σχεδόν τα έργα του ίδιου θεάτρου έχουν παρασταθεί στα δέκα τελευταία χρόνια. Ετσι, η κρητική πολιτιστική ιθαγένεια αναδεικνύεται σε πρώτιστο μέλημα. Ο θεατής που ξέρει το δεκαπεντασύλλαβο στίχο

Το αναγεννησιακό φεστιβάλ επιβάλλει ένα ύφος στην πολιτιστική ζωή του Ρεθύμνου, όπου το αγαθό της τέχνης, του θεάτρου, της μουσικής, εναρμονίζεται με το ύφος της πόλης και μάλιστα της παλιάς.

συχνά τον απαγγέλλει μαζί με τον ηθοποιό. Όταν μάλιστα το κείμενο είναι γνωστό, όπως αυτό του «Ερωτόκριτου» ή της «Ερωφίλης», ο στίχος βγαίνει από χίλια στόματα. Από το 1987 έχουμε δει την «Ερωφίλη» σε σκηνοθεσία Νίκου Χαλαμάπου και πέρυσι σε σκηνοθεσία Σπύρου Ευαγγελάτου. Τον «Ερωτόκριτο» το 1989 και μετά το 1991 σε σκηνοθεσία Τηλέμαχου Μουδατσάκι, με ποιητή το Χρήστο Πολίτη και μετά τον Πέτρο Φυσσούν. Τον «Κατσούρμπο» του Γεωργίου Χορτάτζη το 1990, σε σκηνοθεσία Νίκου Αρμάου και το 1993 σε σκηνοθεσία Λευτέρη Βογιατζή. Την «Πανώρια» του ίδιου συγγραφέα, το 1995 σε σκηνοθεσία Σταύρου Τσακίρη. Το «Φορτουνάτο» του Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου, το 1993 σε σκηνοθεσία Κανέλλου Αποστόλου. Το «Ροδόλινο» του Ρεθυμνίου ποιητή Ιωάννη - Ανδρέα Τρωίλου το 1990 και τη «Θυσία του Αβραάμ» του Βιτσέντζου Κορνάρου, το 1991, σε σκηνοθεσία Τηλέμαχου Μουδατσάκι, το «Στάθη», αγνώστου ποιητή το 1988 σε σκηνοθεσία Σπύρου Ευαγγελάτου κ.ά.

Ευρωπαϊκή Αναγέννηση

Ακολουθεί ποταμός από έργα ποιητών της ευρωπαϊκής αναγέννησης, όπως των Σαίξπηρ («Οθέλλος», «Μάκπεθ», «Όνειρο Μεσοκαλοκαιριάτικης Νύχτας», «Δωδεκάτη Νύχτα», «Εύθυμες Κυράδες» του Γουίντζορ, κ.ά.), Μολιέρου («Ασυλλόγιστος», «Ταρτούφος», «Ψευτολογίες», «Γιατρός με το στανιό», «Ζορζ Νταντέν», «Φιλάργυρος», «Δον Ζουάν»), Μπεν Τζόνσον («Η νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου»), Ρουτζάντε («Λα Μοσκέτα»), Καλντερόν («Η ζωή είναι όνειρο») κ.ά.

Ακολουθεί επίσης ποταμός από μουσικά έργα της περιόδου της Αναγέννησης. Ορισμένα από τα γνωστά συγκροτήματα της Ευρώπης στον ίδιο χώρο δίνουν το παρόν στη Φορτέτζα (όπως το *Musica Antiqua Ambergensis* που παίζει με τα παλιά όργανα της περιόδου), αλλά και ελληνικά σύνολα που έχουν δεχτεί αντίστοιχες παραγγελίες από τους υπεύθυνους του προγράμματος ή έχουν εκείνα υποβάλει τις δικές τους προτάσεις.

Στόχος του προγράμματος δεν ήταν μόνο η σταχυολόγηση παραστάσεων από έργα της κρίσιμης περιόδου. Το ίδιο το πρόγραμμα, αφού σχηματίσει το θεωρητικό σκελετό, αφού καθορίσει τους άξονες της κίνησής του, δίνει παραγγελίες ή και συμπράττει με δόκιμα σχήματα για την παρουσίαση ενός πρωτόπαικτου έργου. Έτσι π.χ. συνέβη με το έργο του νεαρού Ρεθύμνιου ποιητή της αναγέννησης Αντωνίου Πάντιμου και το έργο του «Ερωτική Πίστη» (L'Amorosa Fede) που ανέβασε το 1994 ο Σπύρος Ευαγγελάτος με το «Αμφιθέατρο» συμπράττοντας με το θεσμό. Στην ίδια προοπτική το Αναγεννησιακό Φεστιβάλ συνέπραξε με το Δημοτικό Θέατρο Κρήτης για την παραγωγή της «Πανώριας» κ.ά., με το θέατρο των «ViVi» του Τηλέμαχου

Από την παράσταση «Η ζωή είναι όνειρο» του Καλντερόν που παρουσιάστηκε σε σκηνοθεσία Τηλέμαχου Μουδατσάκι στο 9^ο Αναγεννησιακό Φεστιβάλ Ρεθύμνου.

Μουδατσάκι, για την παραγωγή του «Ταρτούφου», του «Ασυλλόγιστου» κ.ά., ενώ η πειραματική ορχήστρα Ρεθύμνης με την αρωγή του ίδιου Φεστιβάλ παρουσίασε έργα συνθετών της Αναγέννησης και το περίφημο συμφωνικό έργο «Κρητική Φαντασία» του Μπάμπη Πραματευτάκη, σε διεύθυνση του ίδιου του συνθέτη.

Πολιτιστικές δράσεις

Η καθιέρωση, ωστόσο, του θεσμού οφείλεται στην εγρήγορση της δημοτικής αρχής με επικεφαλής το δήμαρχο Δημήτρη Αρχοντάκη, που ως φιλόλογος, γνώστης της ποιητικής τέχνης της Αναγέννησης, έχει το χά-

ρισμα να εμπυχώνει πολιτιστικές δράσεις προς ποικίλες κατευθύνσεις και να συγκεντρώνει γύρω του τους σωστούς συνεργάτες. Έτσι, ο αντιδήμαρχος Βαγγέλης Στεφανάκης και ο δημοτικός σύμβουλος Βαγγέλης Μουνδριανάκης εργάζονται με συνέπεια για την ασφάλεια του θεσμού, που αποτελεί πρότυπο φιλοσοφίας και δράσης για τον εκπολιτισμό στην Κρήτη. Τέτοιους ισχυρούς θεσμούς χρειάζεται η Μεγαλόνησος ιδιαίτερα τώρα, που με το νέο πανεπιστήμιο στην περιοχή του Γάλλου, την κορυφαία μορφοπαιδευτική δομή στο Ρέθυμνο, ανοίγεται σε ένα απαιτητικό μέλλον.

Το Αναγεννησιακό Φεστιβάλ πρέ-

πει να αποτελέσει το πρόπλασμα για την ίδρυση του Εθνικού Θεάτρου Κρήτης, αφού η ίδια είναι το μόνο διαμέρισμα της χώρας που διαθέτει εθνικό θεατρικό πολιτισμό. Όμως για τη δημιουργία θεσμικού έργου μεγάλης πνοής χρειάζεται σύμπνοια, όραμα και κυρίως σεβασμός του συγκρητισμού.

Εύχομαι ο τελευταίος να τηρηθεί από το Ρέθυμνο των γραμμάτων και το Ηράκλειο του ανεπένδουτου πλούτου για να καταστεί κάποτε η Κρήτη πολιτιστικό κέντρο της Μεσογείου, όπως συχνά το υπόσχονται οι πολιτικοί μας παίζοντας με τις προτεραιότητες και την ανάγκη των εντυπώσεων.

Ο μύθος του Λυράρη Ροδινού

Μεγάλος δημιουργός της κρητικής μουσικής, που η φήμη του παραμένει ζωντανή έως σήμερα

Του Γιώργου Χατζηδάκη

Ο ΑΙΩΝΑΣ μας υπήρξε κατ' εξοχήν απομυθοποιητικός. Η επιστήμη και η τεχνολογία που αναπτύχθηκαν ραγδαία εισχώρησαν παντού και διέλυσαν κάθε προϋπόθεση για να αναπτυχθούν μύθοι. Υπάρχουν, όμως, μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις που η ιδιαίτερη μοίρα κάποιων ανθρώπων, οι τραγικές συνθήκες του βίου τους και η ξεχωριστή τους προσωπικότητα τους περιέβαλλαν με μυθική αχλύ.

Συνετέλεσε βέβαια κι ένας άλλος παράγοντας: Το λαϊκό αίσθημα. Ο μύθος συγκροτείται στη λαϊκή φαντασία, στην κοινή συνείδηση. Εκεί εγκαθίσταται και παίρνει τις διαστάσεις του. Και στην περίπτωση του Ροδινού, του Ρεθυμιώτη λυράρη που έγινε θρύλος, η μαγική αυτή ζύμωση με την ψυχή του κόσμου πέτυχε, και η φήμη του παλικαριού κρατάει ακόμη. Ο Ανδρέας Ροδινός έζησε μόνο είκοσι δύο χρόνια. Γεννήθηκε στο Ρέθυμνο το 1912 και πέθανε στις αρχές του 1934. Λύρα άρχισε να μαθαίνει απ' τα 14 χρόνια του αλλά ουσιαστικά η μουσική του ωριμότητα κράτησε μόνο πέντε χρόνια. Μέσα σε τόσο στενά περιθώρια κι όμως έφτασαν για να τρανώθει η μεγάλη του τέχνη και να τον κάνει αθάνατο.

Λυρικό αίσθημα

Με τη λύρα αναπτύσσει μια βαθιά υπαρξιακή σχέση. Το όργανο γίνεται μια προέκταση της ψυχής του. Πρωτομαθαίνει από έναν συγγενή της μητέρας του, το καλοκαίρι του 1926, κι από τότε δεν αφήνει ούτε μια μέρα το δοξάρι. Παράλληλα, με τις σπουδές του στο γυμνάσιο εξασκείται στη λύρα κι έτσι στα δεκαεπτά του είναι ισάξιος με τους ονομαστούς της εποχής του.

Ο Ροδινός, όμως, έχει κάτι αλλιώτικο στο παίξιμό του, μια τρυφερότητα, μια αγνότητα και μια απολοσύνη που γοητεύει όσους τον ακούνε. Μπαίνει μέσα στους παραδοσιακούς σκοπούς με λυρικό αίσθημα συγκίνηση και πάθος και τους διασκευάζει δίνοντάς τους λυγμικά γυρίσματα και αλλού φτερωτά πετάγματα. Οι διασκευές του σε συρτούς χορούς και πεντοζάληδες έχουν μείνει κλασικές στην κρητική μουσική. Αγάπησε με αφοσίωση την ιστορία της πατρίδας του, την κρητική ζωή, την παράδοση. Πήγαινε συχνά στα χωριά του Ρεθύμνου, επιδίωκε ν' ακούει σκοπούς παλιούς, ποιήματα και τραγούδια και παραδόσεις.

Εψαχνε τις ρίζες του, κοινωνούσε στα άχραντα μυστήρια της καταγωγής του και μετουσίωνε αυτή την εμπειρία σε μουσική. Σαν να απαντούσε με τη λύρα του και ν' άνοιγε διάλογο με τους αιώνες της φυλής

«Μα ο Ροδινός κι αν πέθανε πλάκα δεν του στένει κάθε σκοπός και κοντυλιά τη μνήμη του ανασταίνει... Και περπατεί με τσι καιρούς εις την απάνω Κρήτη εκείά που οι ήλιοι σμίγουνε με τον Οψηλορείτη...»

του. Αυτή τη μυστηριακή συγκίνηση ένας κρητικός τη νιώθει νομίζω πολύ βαθιά.

Η βιολόλυρα

Σαν ένιωσε σίγουρος για την τέχνη του, αρχίζει να ονειρεύεται ένα όργανο με δικό του, προσωπικό, ήχο.

Ετσι πιάνει και σχεδιάζει μια βιολόλυρα και την ρεγουλάρει όπως τη θέλει αυτός. Στο μεταξύ έρχεται σε επαφή με τους παλιούς λυράρηδες του Ρεθύμνου. Μαστόρους καλούς και φημισμένους σ' όλη την περιοχή που υπηρετούν τη μουσική παράδοση, παίζουν τη λύρα και τους χορούς

όπως την έμαθαν από τους παλαιότερους, χωρίς όμως καμιά δική τους έξαρση. Προλαβαίνει και γνωρίζει τον γερο-Νικήστρατο στα τελευταία του και τον Πίσκοπο ή Πισκοπάκη που τους ακούει με σεβασμό και προσήλωση. Οι δυο γέροντες όμως θαυμάζουν την τέχνη του παιδιού και πρόθυμα τον συμβουλεύουν, του δείχνουν, τον καθοδηγούν. Αντίθετα ο καρεκλάς, ο λυράρης που βασιλεύει τότε στο Ρέθυμνο, καμιά δεκαριά χρόνια μεγαλύτερος απ' τον Ροδινί, εκφραστής όμως της νεώτερης μουσικής αντίληψης, δεν είναι φιλικός μαζί του. Η φήμη του νεαρού τον έχει ενοχλήσει. Αισθάνεται πως η αξία του αμφισβητείται. Και ο Ροδινός απ' την πλευρά του εκδηλώνει αρνητικά αισθήματα για τον καρεκλά.

Τον ενοχλεί η έπαρση και ο κερδοσκοπικός επαγγελματισμός του. Ο ανταγωνισμός τους είναι καλλιτεχνικός σε ιδεολογική βάση. Ο Ροδινός παίζει λύρα γιατί είναι ανάγκη της ψυχής του, ο καρεκλάς για να κερδίζει χρήματα. Ο πρώτος περιφρονεί τον ομότεχνό του για το εμπόριο της τέχνης του· ο δεύτερος εχθρεύεται τον νεώτερό του γιατί τον ανησυχεί επαγγελματικά η φήμη της ικανότητάς του.

Δημόσια αναγνώριση

Δεκαοκτάχρονος πια ο Ροδινός με τη φήμη του να ξαπλώνεται ολοένα και πλατύτερα, όταν λαβαίνει μια πανηγυρική δικαίωση, μια θριαμβευτική αναγνώριση. Το καλοκαίρι του 1930 έρχεται στο Ρέθυμνο ο διάσημος στην Αμερική Ρεθυμιώτης λυράρης ο Χαρίλαος Πιπεράκης, μεγάλο όνομα στην κρητική ομογένεια, με πλούσια δισκογραφία και πολύ καλά αποκαταστημένος. Η καταγωγή του Πιπεράκη είναι από το Ξεροστέρνι Αποκορώνου, άκουσε στην Αμερική για τον Ροδινό και ήρθε να τον γνωρίσει. Σχεδόν ταυτόχρονα φτάνει κι ένας άλλος διάσημος λυράρης, Αποκορωνιώτης, από το χωριό Κεφαλά, εγκατεστημένος κι αυτός στην Αμερική από πολλά χρόνια. Αυτός ήταν ο Καντέρης, ο σπουδαίος και αγαπητός πολύ στους Κρήτες της Αμερικής. Περσασμένης ηλικίας, κοντά στα εβδομήντα ξεκίνησε από τη μακρινή ήπειρο για να γνωρίσει τον εξαιρετικό νεαρό λυράρη που γέννησε το Ρέθυμνο. Ποια ήταν η δύναμη που τους τράβηξε άραγε πιο πολύ; Η καλλιτεχνική περιέργεια ή η ευθύνη της συγγένειας που ένιωθαν πως έχουν με το Ροδινό; Όταν μαθεύεται το φάσιμο των δυο ξενιτεμένων διάσημων λυράρηδων και ο σκοπός που τους έφερε, όλη η πόλη αναστατώνεται. Τα πνεύματα είναι ξαναμμένα και οι συζητήσεις δίνουν και παίρνουν. Τα κέντρα της προκυμιαίας ετοιμάζουν μια γιορτινή βρα-

διά που οι δύο ξενητεμένοι θα γνωρίσουν το βλαστάρι της ρεθυμνιώτικης παράδοσης. Από νωρίς όλο το Ρέθυμνο μαζεύεται στην προκουμαία μα έρχονται και από τα χωριά ακόμα και τα πιο μακρινά, για να παραβρεθούν στην αναγνώριση του Ροδινού από τους παλαιούς περισσότερο παρά για να διασκεδάσουν.

Ο άριστος

Ο Ροδινός, ψηλός και λεβεντόκορμος σαν κυπαρίσσι, ντυμένος με την κρητική φορεσιά, κι από κοντά ο Σταύρος ο Ψύλλος, ο πρώτος λαουτιέρης του, έφτασαν στην προκουμαία κι ο κόσμος τούς υποδέχθηκε με ξέσπασμα ενθουσιασμού. Ήταν εκεί και ο Χαρίλαος Πιπεράκης με την όμορφη γυναίκα του, μια ξανθιά Ιρλανδέζα που είχε αγαπήσει βαθιά την Κρήτη, ήταν εκεί και ο Γέρο-Καντέρης. Κι έπαιζαν. Καθένας έδειξε την τέχνη του, τις ικανότητές του, ό,τι ιδιαίτερο είχαν βρει στη ζωή τους με τη λύρα. Κι όσοι είχαν μαζευτεί εκεί άλλοτε κλαίγανε κι άλλοτε παραληρούσαν. Τι ήταν αυτό που συγκλόνησε τόσο πολύ το ρεθυμνιώτικο κόσμο τη νύχτα αυτή στην προκουμαία; Η αγάπη τους για τη μουσική; Η επικοινωνία τους με τη μεγάλη τέχνη του παραδοσιακού οργάνου; Η λατρεία τους για τους θρύλους του δοξαριού; Μπορεί να τους κυριάρχησε το στοιχείο του αγώνα. Η αναμέτρηση για το χρίσμα. Αν οι παλιοί και μεγάλοι κρίνουνε τον νέο άξιο να τους διαδεχθεί. Γι αυτό και όταν ο Πιπεράκης και ο Καντέρης σηκώθηκαν και συγχάρηκαν τον Ροδινό και τον ασπάσθηκαν για την αξιούση του και τον ονόμασαν άριστο, ο ενθουσιασμός του πλήθους ξέσπασε ασυγκράτητος. Το γλέντι κράτησε ως το πρωί κι όσοι ήταν εκεί τη νύχτα εκείνη μιλούσαν γι' αυτήν με μεγάλη συγκίνηση πολλά χρόνια αργότερα.

Ερευνητική επιμονή

Βρέθηκαν κι έπαιξαν πολλές φορές μαζί εκείνο το καλοκαίρι ο Ροδινός κι ο Πιπεράκης. Σε πανηγύρια, σε γιορτές, σε γάμους, σε κάθε ευκαιρία. Έτσι, ο ξενητεμένος επικύρωνε την αναγνώριση του νεώτερου του. Δεν αρκέσθηκε ωστόσο στο θρίαμβό του ο νέος. Σ' όλο αυτό το διάστημα δεν έπαψε να καλλιεργεί την τέχνη του, να χώνεται βαθιά στη μουσική και να τη σπουδάζει, αγγίζοντας την ψυχή του λαού του. Αντιγράφω από το περιοδικό ΚΡΗΤΗ (τεύχος 5, Απρίλιος 1974) που κάνει ένα μικρό αφιέρωμα στον Ροδινό: «...Αγωνίζεται μέρα και νύχτα -τη νύχτα κλεισμένος μέσα σ' ένα δωμάτιο του σπιτιού του- με μια χτένα περασμένη κοντά στον «καβαλλάρη» της λύρας, παίζει σχεδιάζει, φορμάρει δημιουργεί. Κάθε νέα επιτυχία του την προσφέρει αμέσως στο ευρύ ακροατήριο πόλεως και χωριού και την προσφέρει όχι απλώς για να επιδείξει μια επιτυχία αλλά με την απαίτηση να την επιβάλει στους συντοπίτες του».

Αδιέξοδος έρωτας

Ψιθυριστά, όχι μόνο τότε μα και αργότερα ακόμη και σήμερα, μιλού-

Ο Μανώλης Κουτρουπής ή Τζαγκαρούλης, ένας ακόμη λυράρης Ρεθυμνιώτης που ακολουθεί την παράδοση...

νε για ένα μεγάλο έρωτα του Ροδινού. Τα ήθη της εποχής και του τόπου, δεν επιτρέπανε ν' ακουστεί τίποτα καθαρότερα. Από πολύ κοντινούς του ανθρώπους οι φήμες αυτές επιβεβαιώνονται αλλά με επιφυλάξεις. Ήταν ξένη, λένε και παντρεμένη. Σήμερα είναι με πολλά εγγόνια. Εκεί κάθε αναφορά στο πρόσωπο αυτής που αγαπήθηκε από τον θρυλικό λυράρη σταματάει. Αφήνουν όμως να εννοηθεί πως αυτός ο αδιέξοδος έρωτας έγινε ένας βαθύς καημός για τον Ανδρέα και η μυστηριώδης αυτή γυναίκα ήταν η μούσα που του κένταγε την ψυχή και οιστρηλατούσε το δοξάρι του. Κι ο κόσμος, με τη μυθοπλαστική διάθεση που περιβάλλει πάντα τα είδωλά του, πιστεύει πως η κρυφή αγάπη του για την άγνωστη παντρεμένη έγινε το μαράζι που τον οδήγησε στο θάνατο.

Θαυμαστό ντουέτο

Το 1931 γίνεται ένα μοιραίο συναπάντημα. Ο δρόμος του διασταυρώνεται με τον δρόμο του Γιάννη Μπερινιάκη, Μπαξεβάνη ή Μπαξέ, τον λαγουτιέρη. Ο Μπαξές ήταν ονομαστός για το τραγούδι του. Είχε πολύ ωραία αρενωπή φωνή, αίσθημα και τεχνική. Οι δυο τους αποτέλεσαν ένα θαυμαστό ντουέτο και η κρητική μουσική άγγιξε μαζί τους μια μεγάλη στιγμή της. Τα δυο παιδιά, συνομήλικα και όμορφα με τη χάρη του θείου ταλέντου τους, ενώθηκαν με στενή φιλία. Η τέχνη του ενός ανάδειχνε την τέχνη του άλλου κι έφτασαν σε πολύ ψηλά σημεία την καλλιτεχνική απόδοσή τους. Παράλληλα η λατρεία του κόσμου τους αποθέωνε.

Η φυματίωση

Η μοίρα, λένε, είναι φθονερή. Άλλοι λένε πως τους ξεχωριστούς ο Θεός του καλεί γρήγορα κοντά του.

Ο φθόνος της μοίρας υπερβολικός, το ίδιο και ο εγωισμός του Θεού. Η ζωή του Ροδινού κόβεται απάνω στη σημαντικότερη στιγμή της μουσικής του, στην ωραιότερη του βίου του. Στο Στρατό αρρωσταίνει από πλευριτίδα και κει παραδοκεί και η φυματίωση.

Το καλοκαίρι του 1933 η βαριά αρρώστια κάνει μια μικρή ανάπαυλα. Όλοι αρχίζουν να ελπίζουν. Είναι όμως πολύ προσωρινό. Προλαβαίνει ωστόσο να ανέβει στην Αθήνα για να τυπώσει δύο δίσκους «Το δοξάρι του 'πεσε δύο φορές από το χέρι μέσα στο στούντιο της φωνογραφικής εταιρίας».

Επαιζε με 38° πυρετό», λέει ο σκηνοθέτης Συμεών Καπετανάκης που ασχολήθηκε με τον βίο του Ροδινού. Για τους δύο δίσκους του μας λέει το αφιέρωμα του περιοδικού ΚΡΗΤΗ «Είναι οι πρώτοι φωνογραφικοί δίσκοι σε κρητικούς συρτούς, πεντοζάληδες και σε απομίμηση ασκομαντούρας, που εξετυπώθηκαν και η επιτυχία τους είναι καταφανής αν κρίνει κανένας από τη συνεχή επανάληψή τους, στα καφεενεία και τα κέντρα και γενικά την κυκλοφορία τους».

Ξαναγυρίζει στο Ρέθυμνο με την κατάσταση της υγείας του επιδεινωμένη. Μεταφέρεται στην εξοχή, στους Νίπους, σ' ένα αρκετά μεγάλο υψόμετρο με δέντρα και αμπέλια. Τότε πίστευαν πως η φυματίωση αντιμετωπίζεται με τον καθαρό αέρα. Οι γιατροί του έχουν απαγορεύσει να παίξει γιατί φοβούνται την ένταση και την κόπωση. Μια ακόμη στερήση που τον καταβάλλει. Χειροτερεύει. Τα μεγάλα σανατόρια που βρίσκονται τότε στα Μελίσσια είναι οι ύστατες ελπίδες των γιατρών. Τον φέρνουν λοιπόν στο αθηναϊκό προάστιο. Μένει δυο μήνες χωρίς να δει καμιά βελτίωση και τον Ιανουάριο του 1934 ξαναγυρίζει

σε άσχημη κατάσταση στο Ρέθυμνο.

Εζησε ανάμεσα στην οικογένειά του δυο μόνο εβδομάδες και τα ξημερώματα του Σαββάτου 9 Φεβρουαρίου πέθανε με τη λύρα του αγκαλιά. Το Ρέθυμνο βυθίστηκε στο πένθος. Τα μαγαζιά έκλεισαν όταν το ίδιο απόγευμα κηδεύτηκε. Πλήθος κόσμου ακολούθησε την κηδεία κλαίγοντας. Η μνήμη του έμεινε άσβηστη έστω κι αν έχουν περάσει από τότε 63 χρόνια. Οι Ρεθυμνιώτες λυράρηδες συνειδητά ή όχι περιέχουν το παίξιμο του Ροδινού. Στις κοντιλιές του Αλέξη Καραβίτη, του Μανώλη Λαγουδάκη, του Σπύρου Σηφογιωργάκη, του Θανάση του Σκορδαλού, του Κώστα Μουντάκη, του Μανώλη Κουρούπη απ' το Μέρωνα υπάρχουν αντηχήσεις απ' τη λύρα του Ροδινού. Κι όταν παίζεται ο «πρώτος» συρτός, ο «βουβός» και ο «χανιώτικος» όσοι έχουν ακούσει του Ροδινού το παίξιμο, που είναι σαν να κλαίει η λύρα κι από τραγικό να γίνεται χαρούμενο, την όμορφη μα λιγοστή και πικραμένη ζωή του Ροδινού φέρνουν στο νου τους. Μύθος του Ρεθύμνου έγινε, τον θυμούνται, τον συζητούν και τον πονάνε και σήμερα. Ο Ροδινός έμεινε σαν σημείο αναφοράς για τη μουσική, την ομορφιά, την λεβεντιά και την άδικη μοίρα του. Αποσπώ στίχους απ' το μεγάλο ποίημα που έγραψε γι' αυτόν ο Συμεών Καπετανάκης το 1973.

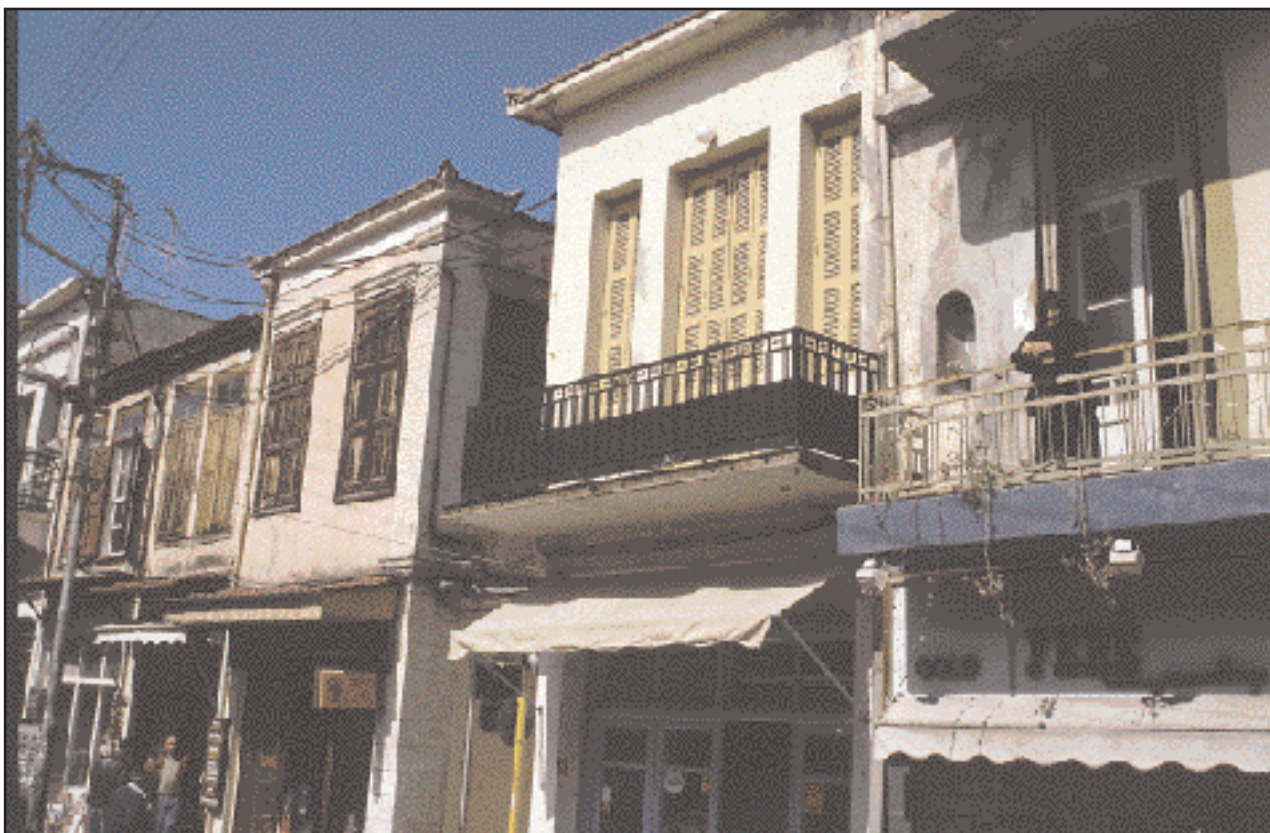
«Σέρνει την πρώτη δοξαριά στη τέσσερις ανέμους / κι αντιλαλιούνται τα βουνά κι αέρας εσηκώθη / ντελόγο εφάνηκανε κι οι τέσσερις ανέμοι / Φέρνει ο Βοριάς τα κύματα του Κρητικού Πελάγου / Φέρνει ο Νοτιάς τα σύννεφα του γερο-Ψηλορείτη / Φέρνει ο Γαρμπής μηνύματα πάνω απούτσι Μαθάρες / Φέρνει κι Ανεμοστρόβιλος τον ουρανό της Κρήτης».

Η παλιά πόλη και το γραφικό λιμάνι με τις βάρκες (φωτ.: Δημ. Αντωνίσης).

Ιστορικό παρελθόν και μέλλον

Οι πολυποίκιλες δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο Ρέθυμνο δημιουργούν νέες προοπτικές ανάπτυξης

Αρχοντικά της οδού Αρκαδίου, στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου (φωτ.: Δημ. Αντωνίσης).

Του **Δημήτρη Ζ. Αρχοντάκη**

Δημάρχου Ρεθύμνης

Σ' ΑΥΤΗ εδώ τη μικρή χερσόνησο, που απλώνεται σαν πρόκληση της στεριάς προς τη θάλασσα, μαρτυρείται οργανωμένη αστική ζωή και πολιτισμός εδώ και 3.500 χρόνια.

Από την αχλύ των προϊστορικών χρόνων αναδύονται οι πρώτοι Ρεθυμνιώτες Μινωίτες, με πολύ σημαντικές μαρτυρίες στον τομέα της Θρησκείας και της Τέχνης. Μια πόλη αξιόλογη σε πληθυσμό και πολιτισμό, η Ρίθυμνα, δημιουργήθηκε στην περιοχή, μια ναυτική δύναμη στραμμένη περισσότερο προς τη θάλασσα παρά προς τη στεριά, όπως μαρτυρεί το σύμβολό της, τα δελφίνια, πάνω στα ασημένια νομίσματά της.

Από τότε η ζωή συνεχίζεται σ' αυτή τη γωνιά της Κρήτης, ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου, τη Μικρά Ασία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, χωρίς διακοπή, τόσο στην Κλασική περίοδο όσο και στα Ελληνιστικά χρόνια και τα χρόνια της παντοκρατορίας της Ρώμης.

Ο Αιλιανός, ο Πτολεμαίος, ο Πλίνιος και πολλοί άλλοι συγγραφείς έχουν πολλά να πουν για τη Ρίθυμνα

και οι αναφορές τους συμπληρώνονται από πλήθος επιγραφές και άλλες μνήμες.

Υψηλό επίπεδο ζωής

Στα Βυζαντινά χρόνια, το Ρέθυμνο συνέχισε αδιάκοπα την ιστορική του διαδρομή σαν μια μικρή, αλλά πάντα ζωντανή και δραστήρια πολιτεία, με την τυπική οχύρωση και την αντιπροσωπευτική ρυμοτομία της. Κι όταν το πλήρωμα του χρόνου έφερε το ιστορικό τέλος του Βυζαντίου, το Ρέθυμνο, μαζί με την Κρήτη ολόκληρη, πέρασε στην κυριαρχία της Βενετίας.

Η περίοδος της Βενετοκρατίας στο Ρέθυμνο υπήρξε εξαιρετικά αντιφατική και ενδιαφέρουσα. Από τη μια μεριά η πόλη και η ευρύτερη περιοχή της έδρασε σαν επίκεντρο της αντίστασης και σειράς εξεγέρσεων κατά των Βενετών, με κίνητρα εθνικά και θρησκευτικά. Από την άλλη, η ζωή των κατοίκων στο σύνολό της επηρεάστηκε σε πολύ σημαντικό βαθμό. Η ρυμοτομία, το λιμάνι, το φρούριο «Φορτέτζα», τα άλλα μνημεία και δημόσια κτίρια, καθώς και μεγάλα λειτουργικά έργα, όπως το αποχετευτικό και το υδρευτικό δίκτυο, μαρτυρούν ένα αξιόλογο επίπεδο ζωής και ένα δυναμισμό εντελώς ασυνήθιστο. Ακόμη, η αρχιτεκτονική παρουσίασε μια ιδιόμορφη εξέλιξη, μίγμα της βυζαντινής – τοπικής παράδοσης και της βενετσιάνικης, που την καθιστά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα.

Ιδιαίτερη όμως άνθηση παρουσίασε το Ρέθυμνο κατά την περίοδο αυτή στον τομέα του Πνεύματος και της Τέχνης. Από την εποχή της Αναγέννησης, κατά κύριο λόγο, άρχισε ο προσανατολισμός του Ρεθύμνου προς υψηλότερες πνευματικές αναζητήσεις. Μερικά ονόματα κοσμούν ιδιαίτερα το ρεθεμνιώτικο, το Κρητικό και το ευρύτερο ελληνικό πνευματικό στερέωμα, όπως οι φιλόλογοι Φραγκίσκος και Αιμίλιος Πόρτος, οι ιατροφιλόσοφοι Δανιήλ Φουρλάνος και Μάρκος Κονταράτος, οι ζωγράφοι Ανδρέας και Τζάνε Μπουνιαλής, οι ποιητές Γεώργιος Χορτάτζης, Ιωάννης Πικατόρος, Αντώνιος Αχέλης και άλλοι, ο μαθηματικός Φραγκίσκος Μπαρρότης, διάσημοι κωδικογράφοι, όπως ο Αγγελής Βεργίτης ή πρωτοπόροι τυπογράφοι όπως ο Ζαχαρίας Καλλιέργης, Οικουμενικοί Πατριάρχες όπως ο Αθανάσιος Πατελάρος, και τόσοι άλλοι λαμπροί εκπρόσωποι του πνεύματος, των Γραμμάτων και των Τεχνών.

Η πρώτη Ακαδημία

Μέσα σ' αυτό το ανθηρό πνευματικό κλίμα, δεν είναι παράξενο που ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο η πρώτη Ακαδημία, η Ακαδημία των Νινί, που αποτέλεσε λαμπρή καινοτομία για ολόκληρο τον ελληνικό χώρο και τον κατ' ευθείαν πρόγονο της σύγχρονης Ακαδημίας των Αθηνών.

Αργότερα, η παρακμή της Βενετίας έφερε στην Κρήτη τους Τούρκους και το τέλος της πνευματικής άνθησης. Οι εκκλησίες έγιναν τζαμιά με πανύψηλους μιναρέδες, στις προ-

Ενας από τους τέσσερις μιναρέδες που έχει η πόλη του Ρεθύμνου, έξω από τα τείχη, στην παλιά τουρκική γειτονιά. Δίπλα του ένα τζαμί, το οποίο προορίζεται για Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Ιδρύματος Γουλανδρή (φωτ.: Δημ. Αντωνίτης).

σόψεις των σπιτιών προστέθηκαν καφασωτά κίосκια και στην κεντρική πλατεία και την αμμουδιά της πόλης φύτεψαν πρόσθετα οικοδομικά τετράγωνα. Παράλληλα φούντωσε η αντίσταση κατά των κατακτητών.

Όμως, το βασικό πολεοδομικό υπόβαθρο του Ρεθύμνου έμεινε αναλλοίωτο. Ο πολεοδομικός ιστός της πόλης είναι και σήμερα ακόμη ακριβώς όπως απεικονίζεται στις παλιές ριάντες των Βενετών μηχανικών έτσι που, αν ήταν δυνατόν να αναβιώσει ένας Ρεθυμνιώτης Βενετσιάνος και να έρθει στο Ρέθυμνο, δεν θα είχε την παραμικρή δυσκολία να πάει κατ' ευθείαν στο σπίτι του. Μόνο οι μουσουλμανικοί μιναρέδες, που υψώνονται δίπλα στα χριστιανικά καμπαναριά και τη «Φορτέτζα», δίδουν από μακριά μια παράξενη εικόνα, που κάνει το Ρέθυμνο να είναι η Ανατολή της Δύσης και η Δύση της Ανατολής.

Η πόλη του πνεύματος

Αλλά και το πνευματικό υπόβαθρο, τα βαθιά πολιτιστικά ριζώματα που εκφράστηκαν με την παροιμιώδη φράση «Οι Ρεθεμνιώτες για τα Γράμματα», διατηρήθηκαν ζωντανά και αργότερα, όταν οι καιροί άλλαξαν,

βλάστησαν πάλι και παρουσίασαν μια δεύτερη πνευματική ανθοφορία με εκπροσώπους σαν το Γεώργιο Χατζηδάκη, τον πατέρα της Γλωσσολογίας στην Ελλάδα, τον κορυφαίο συγγραφέα και πνευματικό άνθρωπο Παντελή Πρεβελάκη, τον πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών Μανούσο Μανούσακα, τον δόκιμο ποιητή Αρχιεπίσκοπο Αυστραλίας Στυλιανό Χαρκιανάκη, πλειάδα πρυτάνεων, κοσμητόρων και καθηγητών ελληνικών και ξένων Πανεπιστημίων και χορεία σημαντικών ζωγράφων, γλυπτών και μουσικών.

Το σημερινό Ρέθυμνο τιμά την πνευματική του παράδοση, που εκφράζεται με όλους εκείνους τους διαπρεπείς επιστήμονες και τους δημιουργικούς θεράποντες της Τέχνης και του Πολιτισμού, που με το λόγο και τα έργα τους φιλοτέχνησαν υπέροχα θησαυρίσματα, πλούσια πολιτιστική παρακαταθήκη και πνευματική περιουσία, άξια συνεισφορά στον πανανθρώπινο έρανο του πολιτισμού.

Και η τιμή που το σημερινό Ρέθυμνο αποτρέπει προς την παράδοσή του, εκφράζεται προς δύο κυρίως κατευθύνσεις:

Η μία αφορά την πολεοδομική και

αρχιτεκτονική του κληρονομιά, το Ιστορικό του Κέντρο. Εκεί, στην «Παλιά Πόλη», βρίσκεται σε εξέλιξη ένα τεράστιο πρόγραμμα ανάπλασης και ανάδειξής της, που ξεκίνησε από την αποκατάσταση του Πολεοδομικού Ιστού, όπου είχε διαταραχθεί, και τη σύνταξη ειδικού Πολεοδομικού Κανονισμού και προχωρεί στην υπογείωση των δικτύων κοινής ωφελείας (ΔΕΗ, ΟΤΕ, καλωδιακή τηλεόραση, ηλεκτρονικές υπηρεσίες) και την πλακόστρωση των κοινόχρηστων χώρων. Παράλληλα, εξελίσσεται η αναστήλωση και ανάδειξη επί μέρους μνημειακών κτισμάτων.

Η άλλη κατεύθυνση αφορά την προώθηση πνευματικών δραστηριοτήτων. Το Ρέθυμνο, έδρα του Πανεπιστημίου Κρήτης, συμμετέχει στο Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων με τομέα αιχμής τις εικαστικές τέχνες, που εκφράζουν το Δημοτικό Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας και τα Δημοτικά Εικαστικά Εργαστήρια με ευρύτερη απήχηση.

Ιδιαίτερη άνθηση παρουσιάζει και ο μουσικός τομέας, που εκφράζουν το Δημοτικό Ωδείο με τις Χορωδίες, την Φιλαρμονική του και ένα αξιόλογο πυρήνα Συμφωνικής Ορχήστρας, το μουσικό γυμνάσιο και λύκειο, το παράρτημα του Ωδείου Αθηνών και πλήθη από αξιόλογες ιδιωτικές δράσεις. Το Ρέθυμνο, εξάλλου, έχει κηρυχθεί «Ευρωπαϊκή Πόλη της Μουσικής».

Ανάλογη εξέλιξη προωθείται για το θεατρικό τομέα που εκφράζεται με το Δημοτικό Θέατρο, τη θεατρική ομάδα του πανεπιστημίου και σημαντικές ιδιωτικές ομάδες.

Συνεργασία με το Πανεπιστήμιο

Οι δραστηριότητες αυτές, που βρίσκονται σε συνεργασία με τους τομείς Μουσικολογίας και Θεατρολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, συνδυάζονται με άλλες ιδιαίτερα αξιόλογες, όπως το Αναγεννησιακό Φεστιβάλ του Ρεθύμνου, κορυφαία πολιτιστική έκφραση της πόλης, η δημιουργία σειράς Μουσικών Συλλόγων και πλήθος άλλες περιοδικές και μόνιμες δράσεις.

Η πόλη του Ρεθύμνου θέλει, όπως όλες οι πόλεις και όπως είναι φυσικό, να αναπτυχθεί. Όμως, περισσότερο από αυτό θέλει να βασιστεί την ανάπτυξή της στα δικά της δεδομένα, στη δική της παράδοση υλική και άυλη, στα δικά της θεμέλια. Θέλει, αν μπορεί, να κρατήσει το ιστορικό της υπόβαθρο, που δεν είναι μόνο τα κτίσματα (αυτό είναι το εύκολο μέρος), αλλά κυρίως τη συμπεριφορά, το ύφος και το ήθος των ανθρώπων και το αξιολογικό σύστημα που τα προσδιορίζει και που οι εκάστοτε τρέχουσες οικονομικές εξελίξεις δεν απαξιώνουν, αντίθετα.

Με δυο λόγια, το Ρέθυμνο επιχειρεί να μετασχηματίσει το ιστορικό του παρελθόν σε ελπιδοφόρο μέλλον. Αυτή είναι η πρόκληση του μέλλοντος για την πόλη του Ρεθύμνου και με την πρόκληση αυτή ετοιμάζεται να συνεχίσει την ιστορική διαδρομή του στον επόμενο αιώνα.